

Dom därnere

Om makt, lydnad och olydnad i och utanför arbetet

Helena Viita
2015

Filosofie magisterexamen
Sociologi

Luleå tekniska universitet
Institutionen för ekonomi, teknik och samhälle

Dom därnere

Om makt, lydnad och olydnad i och utanför arbetet

Helena Viita

Luleå Tekniska Universitet
Institutionen för ekonomi, teknik och samhälle
C/D-uppsats i sociologi
Vårterminen 2015
Handledare: Antoni Lindgren

Sammanfattning

Avsikten med det här arbetet är att utreda, förstå och förklara begreppen makt, lydnad och olydnad. Här finns två fokus: Hur makt, lydnad och olydnad kan manifesteras i organisationer där människor befinner sig som anställda. Hur makt, lydnad och olydnad kan manifesteras för människor som befinner sig utanför arbetslivet och i arbetsmarknadsåtgärder.

Max Weber, Emile Durkheim och Michel Foucault med sina respektive ansatser utgör teoretisk bas och analysverktyg för undersökningen. Avsikten är att applicera deras respektive teorier på exempel ur verkligheten för att få större insikter i hur makt, lydnad och olydnad kan te sig för människor som finns i arbetslivet som anställda – eller utanför arbetslivet som arbetslösa.

En kvalitativ litteraturstudie används som metod för att kunna undersöka vilka former makt, lydnad och olydnad kan ha. För att göra en sådan undersökning och analysera och reflektera kring frågor om makt, lydnad och olydnad går jag till litteratur som har verklighetsförankring både i och utanför arbetsliv. Fem böcker av olika karaktär, från olika miljöer och tidsperioder, analyseras med undersökningens teorier – samt med övrig bakgrundslitteratur - som utgångspunkt. Den verklighetsbaserade litteraturen är vald utifrån arbetets syfte; att söka efter tänkbara och identifierbara mönster för makt, lydnad och olydnad för människor som finns i arbetslivet och människor som finns utanför. De teorier som varit utgångspunkt för den här undersökningen har vardera olika perspektiv på makt. De presenterar inget gemensamt perspektiv. Deras olika analyser av makt har därmed kunnat bidra till en bredare förståelse för olika tänkbara mönster för makt, lydnad och olydnad.

Nyckelord: Makt. Lydnad. Olydnad. I arbetslivet. Utanför arbetslivet.

Abstract

The purpose of this work is to study, understand and explain the concepts of power, obedience and disobedience. The study has two focuses. How power, obedience and disobedience can be manifested in organizations where people find themselves as employees. How power, obedience and disobedience can be manifested for people who are outside the labor market and in labor market measures. Max Weber, Emile Durkheim and Michel Foucault with their respective approaches have formed the theoretical base and analytical tools for the study. The aim is to apply their theories to real-world examples to gain greater insight into how power, obedience and disobedience may seem to people who are at work as employees - or outside of work as unemployed. A qualitative literature is used as a method to investigate what forms power, obedience and disobedience can have. The approach was to survey the literature that is based on reality both in and outside work. Five books from different environments and times are being analyzed with these three theories as the base, added by other background literature. The reality-based literature is selected based on the purpose of the work. The studied literature has been used to search for possible and identifiable patterns of power, obedience and disobedience for people who are in work and people who are outside. The theories that have been the basis for this study each have different perspectives on power and present no common perspective. Various analyzes of power has thus been able to contribute to a broader understanding of various possible patterns of power, obedience and disobedience.

Keywords: Power. Obedience. Disobedience. In working life. Unemployed

Innehållsförteckning

1 INLEDNING	1
1.1 SYFTE	3
1.1.2 FRÅGESTÄLLNINGAR	3
1.2 TIDIGARE FORSKNING	4
1.3 MAKT OCH LYDNAD	5
1.4 DE OLYDIGA	8
2 TEORIER OM MAKT	11
2.1 MAX WEBER	11
2.1.1 DEN KAPITALISTISKA ANDAN OCH JÄRNBUREN	12
2.2 EMILE DURKHEIM OM ARBETSDELNINGEN	14
2.3 FOUCAULT OM MAKT, DISCIPLIN OCH PANOPTISM	17
3 METOD	21
4 ARBETET SOM IDEOLOGI	25
5 ARBETE OCH LYDNAD	29
5.1. I ARBETSLIVET	29
5.1.1. SJÄLMORDSFABRIKEN	29
5.1.2. RAPPORT FRÅN EN SKURHINK	33
5.1.3. LÄNGST DÄRNERE	36
5.1.3.1 FAST I SKITEN	36
5.2. UTANFÖR ARBETSLIVET	38
5.2.1. ÅTGÄRDSLANDET	38
5.2.2. CV	42
6 DISKUSSION	45
LITTERATURFÖRTECKNING	50

1 Inledning

Under mina många yrkesverksamma år har jag mött maktutövning i olika former. Psykisk makt – missbruk av makt - utövad i arbetsmiljöer och organisationer. (Även mot kollegor och mig själv.) Mött eller intervjuat människor vilkas liv mycket påtagligt, aldrig blivit som förr, efter att de utsatts för fysisk eller psykisk övermakt och förnedring. Makt och övermakt som iscensatts i alltifrån kriminella och förkastade dysfunktionella miljöer till legitima och upphöjt respekterade – lika dysfunktionella - arbetsmiljöer och organisationer. Makt och fysisk och psykisk misshandel utövad mellan barn och unga – inklusive den passivitet tunga samhällssystem kan demonstrera. I somliga fall i kombination med hårda maktmetoder gentemot ifrågasättarna. Under perioder har jag mött utövning av makt på flera arenor samtidigt – ibland med beröring till mitt eget liv. Intensiva – och periodvis närmast förgörande – lärotider. Ibland när jag så att säga befann mig i stormens öga undrade jag om meningen kanske var att jag skulle lära något, utöver det allmänna, av det som pågick. För det pågick både intensivt och påtagligt - och mycket subtilt. Dag efter dag. Och sömnlös natt efter sömnlös natt. Och ja, jag lärde mig mycket; läste massor för att söka svar på mina frågor.

Många människor som utsätts för negativ makt tycks gå vidare i livet. Andra blir sjuka, religiösa eller rättshaverister. En stämpling av människor som rättshaverister har väl för övrigt en tendens att överanvändas just som ett maktinstrument.

Hur klassrelaterade är förresten möjligheterna att gå vidare?

En djup tragedi är det att många som skulle kunna förmedla konkreta och personliga erfarenheter av brutal maktutövning gör just precis vad maktutövarna kan önska.. De tystnar. Stigmatiseras till tystnad. Deras erfarenheter och kunskaper blir möjligen föremål för handläggning hos Arbetsmiljöinspektion, Försäkringskassa och forskning.

Antalet anmälda fall om kränkande särbehandling ökar. 2013 anmäldes 11 000 arbetssjukdomar till Försäkringskassan. 900 anmälningar gällde kränkande särbehandling, mobbning eller utfrysning. Cirka 80 procent av dessa anmälningar gällde dessutom kvinnor. Av dessa fanns de flesta i yrkesgrupperna undersköterskor och sjukvårdsbiträden. (Arbetsmiljöverket; Internet) Efter att ha arbetat många år i ett yrke där granskning av samhällets alla sektorer och aktörer varit grundläggande för yrkesrollen har jag insett att rätten att granska tycks klassbunden.

Om jag som sjuk, arbetslös, talande bruten svenska skulle ställa samma utredande eller besvärande frågor som en journalist gör i sitt arbete så skulle risken för att bli betraktad som rättshaverist med säkerhet vara överhängande. För ett antal år sedan lämnade jag ett mångårigt yrkesliv som anställd. Lämnade därmed en arena för makt och personligt utövad kontroll av anställda och steg in på en helt annan med opersonlig, rituell, anonym och politiskt iscensatt kontroll. Från anställd till arbetslös. Det har varit en oerhört intressant resa. På flera plan. Två klassresor. En uppåt – dotter till en ensamstående invandrad mamma som avancerade från städerska till undersköterska. Och sen en neråt igen – från ett fysiskt hanterbart och intellektuellt stimulerande arbete – till arbetsmarknadspolitikens utmarker – ja, att sortera lump hos Röda Korset räknar jag dit - och sommarvikariat i vård och omsorg.

Jag har gjort en resa som lika mycket inneburit:

”Längs med likhetens väg kommer kvinnor att följa den dominerande, manliga lönearbetsnormen. Längs med skillnadens väg och prioriteringen av kvinnors omsorgsarbete över lönearbete kommer kvinnor att fortsätta att bli marginaliserade av män på arbetsmarknaden.” (Paulsen, 2015 s 67

Har sen 80-och 90-tal grubblat över produktion och reproduktion, på kön och klass; på vad som är mest avgörande kön eller klass. Uppvuxen med 68-rörelsens feminism med Kvinnobulletinen som husorgan med bokhyllorna fulla av böcker alltifrån Rita Liljeström, Simone de Beauvoir, Kate Millet, Erica Jong, Anna G Jonasdottir, Shere Hite, Doris Lessing, Alexandra Kollontaj, Anja Meulenbelt, Rosa Luxemburg, Susanne Brögger, Valerie Solana... Böcker som kompletterats med favoriter som Mats Trondmans avhandling). *Bilden av en klassresa: sexton arbetarklassbarn på väg till och i högskolan (1994)* och Lena Sohls *”Att veta sin klass. Kvinnors uppåtgående klassresor i Sverige”* (2014)

Vad gäller genusresandet har jag kanske inte gjort två resor utan befinner mig kanske mer i en kringgående rörelse, har möjligen blivit mer androgyn i takt med ökande ålder eller kanske efter att via arbetsmarknadspolitiken ha umgåtts, utbildats, ”arbetat” och trivts i renodlade manliga miljöer med arbetarmän i blåställ och stora händer. Utan att ha lyckats komma till någon slutsats på mitt livslånga grubbel om produktion och reproduktion kom det så kallade ”nya arbetarpartiet” rusande och skar in i konfliktytan mellan produktion och reproduktion genom att börja sjunga en högstämd lov till Rut. Som jag – med ryggmärgen och som dotter till en arbetarkvinna – ifrågasätter med oförbrännelig glöd.

Noterar allt oftare att medierna i nutid upprepar identiska feministiska debatter som själv deltog i eller initierade decennier tillbaka. Ser exempelvis en upprepning av en debatt om den manliga bastukulturen och 1. Blir inte ens indignerad över bastubesluts-kulturen 2. Undrar om det beror på att jag anser att jag har karriären bakom mig och därför inte har samma behov av att vässa armbågarna för att tränga mig fram 3. Frågar mig om den allmänna könsrollsdebatten → genusdebatten avancerar överhuvudtaget. 4. Om inte. Ifall nya generationer kvinnor upprepar samma frågeställningar och möter samma svårigheter, beror det då möjligen på att kunskapsöverföringen över kvinnogenerationerna är bristfällig? Eller beror det på att yngre kvinnor inte inser att de kan hitta ackumulerad kunskap i kvinnogenerationer före sin egen? Eller måste varje generation upprepa och göra sina egna misstag och erfarenheter? Eller plågas vårt land av dogmatiska åldersfördomar? Eller har vi/jag smygande och successivt vaggats in i en gastkramande backlash? Med det sagt: Det blir ingen genusansats i den här uppsatsen. Jag upplever att en sådan ansats riskerar att bli alltför weberskt idealtypisk – även om jag i min tur ibland kan uppleva Weber som patriarkalt ”idealtypisk”.

”Och som regel var det inte våghalsiga och skrupelfria spekulanter, ekonomiska äventyrare, sådana som vi möter under alla perioder i den ekonomiska historien, inte heller helt enkelt storfinansärer, som åstadkom denna avgörande förändring, till det yttre så föga iögonfallande men så viktig för genomsyrandet av livet med denna nya anda. I stället var det män, som fostrats i livets hårda skola, beräknande och modiga på samma gång, men framför allt karaktärsfasta och pålitliga, skarpsinniga och helt hängivna sin uppgift och med strikt borgerliga principer.” (Weber 1978, s 32)

För att återgå till det inledande resonemanget. Makt, maktutövning, överordning, underordning, kontroll, lydnad och olydnad finns både i och utanför arbetslivet.

Kontroll av människor kan ske på ett vis som tycks föredömligt och korrekt och rent av välmenande men som kan dölja både psykiska övergrepp, politik eller tjänstemannalättja. En självklar följd av mitt intresse för olika redskap för kontroll har därmed utvecklats även till ett intresse för vad som skapar en jordmån för kontroll

Nämligen lydnaden. Eller för den delen olydnaden – och som en följd av den maktens demonisering av de ”besvärliga människorna”.

1.1 Syfte

Syftet med det här arbetet är att söka efter olika uttryck för makt, kontroll och lydnad. På två olika arenor. Dels hur makt, kontroll och lydnad kan manifesteras sig för människor som befinner sig i arbetsmarknaden. Det vill säga människor som har en försörjning via lönearbete och anställningar. Dels hur makt, kontroll och lydnad kan manifesteras sig för människor som befinner sig utanför arbetsmarknaden; som är formellt arbetslösa och beroende av olika arbetsmarknadsåtgärder för sin försörjning. Perspektivet är inledningsvis ett underifrånperspektiv. Det vill säga; undersökningen avser är inte att utröna hur människor med makt ska kunna tillskansa sig ytterligare makt. Fokus är främst riktat mot hur makt och kontroll påverkar människor med mindre makt. Ytterligare ett fokus för undersökningen är att utröna vad som gör att vissa människor godtar och är lojala mot maktutövning medan andra inte tycks vara det. Avsikten är att med hjälp av sociologiska, teoretiska referensramar, vetenskapliga arbeten, vetenskapliga artiklar samt litterära dokumentära skildringar eller rapporter från olika tidsperioder undersöka och spåra hur makt, lydnad eller olydnad beskrivs av de som finns i arbete och de som är utanför. Följande begrepp ska utredas, definieras och analyseras:

Makt

Lydnad

Olydnad

I arbete

Utanför arbete

1.1.2 Frågeställningar

Hur kan makt uttryckas i och utanför arbetslivet?

Hur kan lydnad och olydnad uttryckas i och utanför arbetslivet?

1.2 Tidigare forskning

En granskning av makt, lydnad och olydnad kan inte utelämna socialpsykologin. Även om det – som i allt annat – förekommer diskussioner om vad socialpsykologi är så använder jag Angelöws och Jonssons uppfattning: Socialpsykologer studerar samspelet mellan samhället och människors beteende; samhället påverkas av enskilda medlemmar och enskilda medlemmar påverkas av samhället. (Angelöw, 2000 s 9) Socialpsykologin kan bidra till att lösa olika slag av sociala och psykiska problem i samhälle eller andra större sammanhang. Den kan bidra till att utveckla människors känslomässiga intelligens och förmåga till att hantera och få kontakt med både sina egna och andras känslor och även bidra till en förmåga att skapa och bevara relationer. (Angelöw, 2000 s 10f) Johan Asplund i sin tur använder sig av begreppet social responsivitet. Socialitet översätter han med samhälllighet och sällskaplighet. Responsivitet med svar eller gensvar. (Asplund, 1987, s 11) Människan är nämligen socialt responsiv. Hon lever upp i närvaro av andra. Ensam och isolerad saknar hon både mål och liv. Motsatsen till social responsivitet är asocial responslöshet. Skillnaden mellan de båda är enligt Asplund att social responsivitet är något som kommer av sig själv medan asocial responslöshet måste läras in. Social responsivitet innebär att vi vänder oss till någonting – men därmed också vänder oss från någonting annat. (Asplund, 1987 s 13) Ett formaliserat och tyglat beteende kan enligt Asplund inte betraktas som social responsivitet. Kännetecknande för social responsivitet är nämligen regelbrott och improvisationer. (Asplund, 1987 s 16f) Social responsivitet går utifrån och in; den är inte en produkt av egot utan egot är istället en följd av den sociala responsiviteten. (Asplund, 1987 s 19) Social responsivitet har många former. Gräl och bråk, slagsmål, avundsjuka hör också dit. (Asplund, 1987 s 42ff) Kurragömma – och tittut – är social responsivitet.. Titt – ut; stimulus-respons. (Asplund, 1987, s 73) Asplund använder sig av ett musikaliskt begrepp, responsorium, för att beskriva sin socialpsykologiska teori. Ett responsorium innebär ett informellt växelspel mellan stimuli och respons. Det har inga fasta regler och är omedelbart. I situationen finns alltid minst två personer. Responsen på ett stimuli är okänd till dess att den skett. Vad som är stimuli visar sig av hurdan responsen blir. Ett responsorium är omedelbart. Det finns alltid minst två personer i situationen. Vad som är en stimulus framgår av vilken responsen blir. Responsen på en stimulus förblir okänd till dess att den inträffat. (Asplund, 1987 s 52) Helvetet är enligt Asplund en typ av responsorium; de maktlösas. De är dömda till att endast leverera responser. De fördömda kan inte väcka responser; eller uttrycka motmakt. (Asplund, 1987 s 75) När den sociala responsiviteten är fri så är relationen mellan stimulus och respons dialektisk. Disciplinering innebär att dialektiken ersätts så att responserna blir som överheten önskar. (Asplund, 1987 s 81) Alla disciplinära platser kräver tystnad. Dåtids fängelser var den yttersta formen av frånvaro av social responsivitet. Straffets huvudsakliga syfte var att ta bort all fri social responsivitet..(Asplund,1987 s 81-85) Fängelset tillät responsivitet uppåt, men inte i sidled. (Asplund, 1987 s 86) Fångar isolerade i celler kan bara prata med sig själva. Socialt responsiva människor vill inte vara tysta. Att tysta dem är att kuva dem. Om pratet syftar till att få kontakt i sidled så griper vakterna in.

”Det förstummade samhället. Munkavlens socialpsykologi.” (Asplund,1987, s 84)

Enligt Asplund innebär disciplinering att bestraffa OCH belöna. Bestraffningen utgörs av påtvingad asocial responslöshet. Belöningen är en begränsad grad av social responsivitet.

Den isolerade får ett väl avvägt dropp av (med) mänsklighet (Asplund, 1987, s 89f)

Asplund diskuterar ett antal genomförda socialpsykologiska experiment: Ett av de mer kända utfördes av Stanley Milgram. Han ansåg att människan har en tendens att vilja lyda auktoriteter. Något som han testade i socialpsykologiska experiment. Experiment som av somliga kallats för "Eichmann-experimenten". (Asplund, 1987, s 246) Försökspersonerna trodde att de skulle delta i ett experiment som handlade om minne och inlärningsförmåga. När experimentet genomfördes hade även "falska" försökspersoner tagits in. De falska försökspersonerna var medarbetare till forskarna och medvetna om experimentets syfte. Försökspersonernas uppgift blev att vara lärare åt en "elev". Läraren/försökspersonen fick se eleven spännas fast i en stol som föreföll vara kopplad till strömstyrka. En strömstyrka som kunde varieras i nivåer. Läraren/försökspersonen fick veta att hans uppgift var att göra ett inläringstest på eleven som var fastspänd i den strömförande stolen i rummet intill. När eleven inte klarade att besvara frågorna rätt bestraffades han med strömstyrka. Eleven fick aldrig några stötar på riktigt utan spelade bara en roll. Lärarens uppgift var att öka strömstyrkan och så att eleven utsattes för allt starkare smärtor. Svaret på frågorna var felaktiga. Eleven visade ökande reaktioner på smärta. Stönade vid 75 volt. Krävde att få avbryta experimentet vid 150 volt. Skrek vid 286 volt, sparkade i väggen vid 300 volt. När läraren/försökspersonen blev tveksam till att fortsätta uppmuntrade experimentledaren honom till att göra det ändå. Ingen av de 40 försökspersonerna avbröt experimentet före chocknivån 300. 14 försökspersoner gjorde motstånd mot experimentledaren. Det vill säga, 65 procent av försökspersonerna visade lydnad gentemot försöksledaren.

Milgrams tolkning av experimentet var att vanliga människor som bara anser sig göra sitt jobb, utan att ha några uttryckliga fientliga känslor kan bli redskap i mycket grymma och destruktiva handlingar. (Angelöw, 2000, s 208ff) Asplund anser att grymheter som skett i människans historia kan bero både på människans tendens att vilja lyda överordnade men också på grund av egen inneboende spontan grymhet.

(Asplund, 1987 s 261ff)

1.3 Makt och lydnad

Makt innebär – enligt Angelöw/Jonsson - att en eller flera personer kan påverka sina livsvillkor utifrån egna mål, behov och intressen även om andra människor är emot det.

En sådan makt har fyra kännetecken.

Vilja. Det är möjligt att påverka sina villkor i livet utifrån egna avsikter.

Relation. Makt är något människor har i förhållande till andra.

Konflikt. Makt är att kunna påverka sina livsvillkor i önskad riktning även om andra vill förhindra det.

Struktur. Makt påverkas av människors position i samhället.

Makt i arbetslivet består exempelvis av en väv av relationer mellan grupper där vissa har större möjligheter och rättigheter att kontrollera andra.

Vanliga lönearbetare är underordnade kontroll och har få befogenheter att kontrollera andra. Makten utövas med olika instrument för disciplinering och kontroll. Formell kontroll eller informell social kontroll. (Angelöw, 2000 s 206f) Nazismen och andra världskriget påverkade socialpsykologin. Studier gjordes som utkristalliserade egenskaper som kännetecknade auktoritetsbundna personlighetstyper. En personlighetstyp som anpassar sig till och underkastar sig starkare personer. En person med auktoritär aggressivitet som söker efter avvikande personer att anklaga och bestraffa. Någon som känner motstånd mot konstnärlighet och ömsinnet och istället beundrar makt, kraft och hårdhet. Någon som har en cynisk attityd mot människor och mänsklighet. Någon som omedvetet överför sin egen rädsla på omgivningen. De auktoritetsbundna försöker kompensera egna brister med en överdriven beundran av makt och styrka. Angelöw/Jonsson betecknar de auktoritetsbundna personligheterna som potentiella fascister. (Angelöw, 2000, s 211f)

Psykologen, psykoanalytikern och psykoterapeuten Alice Miller åskådliggör i sin bok hur djupa rötter människors beredskap för lydnad kan vara om de som barn uppfostrats med det hon kallar den svarta pedagogiken. Kunskaper hon anser viktiga att förmedla för att barn med sådan uppfostran kan växa upp till terrorister som tar kvinnor och barn som gisslan för att tjäna en idé, till en Adolf Hitler, en Adolf Eichmann, en Rudolf Höss, en Heinrich Himmler. (Miller, 1982, s 75 ff) Det vill säga de kan växa upp och få tillgång till politiska, sociala, samhällsliga, ekonomiska redskap med vilka de kan utöva sin makt över lydiga. Eller olydiga. Alice Miller citerar pedagogiska skrifter från två århundraden för att visa hur föräldrar lärt sig härskartekniker för att kunna dressera sina barn. Hennes referat till gamla tekniker för lydnad speglar en syn som är adekvat att erinra sig även vid analyser av makt, lydnad och olydnad i organisationer och arbetsliv

”Vad egensinnet beträffar---Sådant är farliga oarter---ta det som... huvuduppgift att driva ut egensinne och elakhet---egensinnet måste fördrivas på mekanisk väg---att föräldrarna redan från början genom allvarliga bannor och med riset fördriver egensinnet då får de lydiga, fogliga och snälla barn som de sedan kan ge en god uppfostran---Egensinnet är huvudföremålet för allt arbete till dess att det är helt utrotat. Huvudsyftet är alltid att göra barnen till rättskaffens, anständiga människor--om barnen som helt små för vänja sig vid en god ordning så kommer de att uppfatta den som något helt naturligt; de vet inte längre att den är något som man skickligt har lärt dem---en noggrann lydnad mot föräldrar och överordnade---Inger sinnet ordning och underdånighet under lagarna. Ett barn som är vant att lyda sina föräldrar kommer också när det blir fritt och får styra sig självt att gärna underkasta sig förnuftets lagar och regler, emedan det redan har blivit vant att inte handla efter sin egen vilja. Denna lydnad är så viktig att hela uppfostran egentligen inte är annat än inläring av lydnad. Det är en allmänt erkänd grundsats att högt uppsatta personer, som förbereds för uppgiften att regera hela stater, måste lära sig konsten att regera genom lydnad---Sedan man alltså först har arbetat med att fördriva egensinnet från barnens späda sinnen bör det huvudsakliga arbetet sedan inriktas på lydnad---Lydnaden består i att barnen 1. Gärna gör vad de blir tillsagda. 2. Gärna låter bli vad man förbjuder dem och 3. Finner sig i det föreskrifter man ger dem...”
(Miller, 1982, s 23-27)

Angelöw/Jonsson listar en rad skäl till att människor väljer att vara lydiga. Det kan vara för att slippa negativa konsekvenser eller få belöningar. Det kan handla om att undgå negativa sanktioner på en arbetsplats.

Om att behålla jobbet, få bättre lön, få firmabil, avancera, slippa kollegors och överordnades missnöje, undvika straff och böter, undgå offentlig skampålning i sociala medier och

massmedier, undvika fängelse, våld och tortyr i totalitära stater. Det kan handla om vana och tradition. Eller om att människor anpassar sig till en hierarkis spelregler och resignerat i denna situation. Det kan bero på den svenska snällheten. En snällhet som innebär att vi lärt oss undvika konflikter och bråk och undviker att göra uppror mot orättfärdiga beslut eller mot överheter. Det kan bero på inlärd normer om lydnad och konformism. (Angelöw, 2000 s 213f) Angelöw/Jonsson menar att Jantelagen tydliggör hur människors självförtroende kan undergrävas så att de blir till lydiga slavar som i sin tur förtrycker andra.

Jantelagen:

1. *Du skall inte tro att du är något*
2. *Du skall inte tro att du är lika god som vi*
3. *Du skall inte tro att du är klokare än vi.*
4. *Du skall inte inbilla dig att du är bättre än vi*
5. *Du skall inte tro att du vet mera än vi*
6. *Du skall inte tro att du är förmer än vi*
7. *Du skall inte tro att du duger till något*
8. *Du skall inte skratta åt oss*
9. *Du skall inte tro att någon bryr sig om dig*
10. *Du skall inte tro att du kan lära oss något.* (Sandemose, 1968 s 14)

Angelöw/Jonsson understryker att makt vilar på andras vanmakt. Att det är en nödvändig insikt om lydiga ska blir mer olydiga. Vad makten behöver är att de människor som utsätts för makten fortsätter att vara vanmäktiga. En vanmakt som innebär att inte se någon utväg, eller några som helst möjligheter att förändra sin situation. (Angelöw, 2000 s 215f) I boken *”Besvärliga människor”* samtalar Tiina Rosenberg med regissören Suzanne Osten om just besvärliga människor. ”Besvärliga människor” var en teateruppsättning som hade urpremiär på Unga Klara 1999. En premiär som Suzanne Osten och dramatikern Nils Gredeby förarbetat ett helt år. (Rosenberg, 2004 s 133) Suzanne Osten har under sitt yrkesliv med teater tagit ställning för de svaga, utsatta och besvärliga; barn, kvinnor, främlingar och ”onormala”:

(Rosenberg, 2004 s 13f) Hon menar att det besvärliga är en reaktion på gruppen. Att vår kultur tystnar när en besvärlig person bryter av mot vår överenskommelse om hur vi ska kommunicera. Något som gör att besvärligheten kan få oanat förstärkta proportioner när en besvärlig människa försöker få kontakt. Hon blir så förvirrad av alla reaktioner att hon försöker ännu mer och besvärligheten blir därmed allt mer framträdande och störande för de som fått motvilja mot personen. (Rosenberg, 2004 s 158) Gredeby tror att skammen blir ett gemensamt socialt problem när det blir allt lättare att hamna i gruppen som klassas som besvärliga.

”Tyvärr är det många som inte ser det...Hade vi sett det hade det varit en otrolig politisk kraft i stället blir det en bur...”(Rosenberg, 2004 s 160)

Den som skäms bevisar sin sociala underlägsenhet och bekräftar därmed de maktförhållanden som är grunden för hennes underlägsenhet, skriver Rosenberg.

”Normalitetens pris betalas av dem som sticker ut---Skammen träffar...djupt inne i människan. I ett samhälle som hyllar individuell frihet fungerar skammen som ett effektivt medel för social kontroll och reglering.---En som önskar undkomma skammen gör ofta allt för att leva upp till normens krav...och ... alltid se till att det finns någon syndabock i närheten som är värre än hon/han själv är. Skammen är inte bara en konkret upplevelse av ojämlikhet utan en form av maktutövning som producerar ojämlikhet. Skammen utgör ett subtilt medel för social terror...Skammen uppfattas som en individuell och subjektiv företeelse...reaktionen...blir i många fall en tillbakadragenhet och depression snarare än uppror och revolution.” (Rosenberg, 2004 s 161f)

Marie-France Hirigoyen definierar mobbning som en perversion. Vare sig den sker i ett förhållande, i en familj, i politiken, i ett företag, eller i umgängeslivet. (Hirigoyen, 2003 s 15) Hon refererar till Stanley Milgrams experiment för att beskriva hur underkastelse kan leda till mobbning. Hon menar att trakasserier ofta uppstår när ett offer reagerar på en chefs auktoritära uppträdande och vägrar underkasta sig. Att det i själva verket är offrets förmåga att trots hård press stå emot auktoriteten som gör att han eller hon blir utvald som måltavla. (Hirigoyen, 2003 s 78)

”När en pervers individ kommer in i en grupp har han eller hon en tendens att dra till sig de fogligaste gruppmedlemmarna, som blir förförda. Den individ som inte låter sig värvas avvisas av gruppen och utpekats som syndabock. På så sätt skapas ett socialt band mellan gruppens medlemmar...Gruppen befinner sig då under påverkan och följer med i den perverses cynism och brist på respekt.---Den perverses mål är att få tillgång till makten eller behålla den till vilket pris som helst, eller också att dölja sin egen inkompetens---Rädslan alstrar lydnad, det vill säga underkastelse, men även kollegor som låter sig hunsas och inte vill se vad som händer omkring dem. Det är individualismen som råder... (Hirigoyen, 2003, s 96f))

1.4 De olydiga

Alice Miller konstaterar att människor som anpassar sig till samhällets normer, till det som anses sunt och normalt också kan innebära faran för att de kan utnyttjas till det mesta.

Det är människor där lydndsprincipen behärskar hela värdesystemet. Människor som lärde sig att föräldrarna alltid hade rätt kunde lätt byta ut den idealiseringen mot en ideologi eller diktator.

Miller konstaterar att många människor också förvånande lätt- vid politiska maktskiften - kan gå över till åsikter som är direkt motsatta åsikterna de hade dagen innan.

Människor som borde inse att de kommer att få betala dyrt för sin ohörsamhet. (Miller,1982, s 93f) Men det finns ändå människor som vägrar.

”Men en människa med levande känslor kan bara vara sig själv. Hon har inget annat val om hon inte vill förlora sig själv. Uteslutning och smädelser, förlust av kärlek och gemenskap lämnar henne inte likgiltig, hon lider av det och är rädd för det men hon vill inte förlora det själv hon en gång vunnit. Om hon märker att man begär något av henne som hela hennes väsen säger ’nej’ till, så kan hon inte göra det. Hon kan helt enkelt inte.

Så är det för människor som varit lyckliga nog att känna sig säkra på sina föräldrars kärlek, även när det inte fått sina önskningar uppfyllda. Eller människor som visserligen inte varit så lyckliga, men som längre fram, t ex i analysen, har lärt sig att riskera förlust av kärlek för att åter kunna känna sitt förlorade själv. De vill inte för något pris i världen lämna det ifrån sig igen.”

(Miller, 1982, s 94)

Det har funnits många visseblåsare efter Ingvar Bratt men Angelöw/Jonsson har utgått från Ingvar Bratts bok, *Mot rädslan*, där Bratt beskrev sin roll i Boforsaffären och sin väg mot civil olydnad. Där beskrivs de stadier en människa kan tvingas gå igenom om hon medvetet försöker förändra något på en arbetsplats eller i samhället. Först **undviker** hon att se vad som pågår. Sedan **förnekar** hon det och försöker intala sig att det inte kan vara så illa som det förefaller och intalar sig att hon inte har något ansvar för att agera. Sen **låtsas** hon göra något åt problemet utan att egentligen göra det konkret. Ett förnekande som i sin tur kan leda till **fysiska och psykiska symptom**. Därefter följer ett stadium av inre tvivel och **tvekan** om hon ska agera eller inte och överväger konsekvenserna. Slutligen **opponerar** hon sig, uttrycker en avvikande åsikt. **Olydnad**, vägran att utföra en befallning, ett uppdrag blir det slutliga steget. Något som påverkar relationen till auktoriteten. Olydnadens pris kan slutligen bli **sorg och ensamhet**. (Angelöw, 2000 s 214f) Olydnadens risker kan även innebära mobbning.

Så kallade visseblåsare, anställda som larmar om oegentligheter, kan i likhet med Ingvar Bratt, drabbas av svåra utstötningsmekanismer. Heinz Leymann beskriver förloppets faser.

Fas 1: Konflikter i arbetslivet som inte hanteras konstruktivt ökar stegvis och fokuserar på en enskild person som hamnar i underläge.

Fas 2: En drabbad blir utsatt under lång tid. Den utsattes sociala förhållanden på arbetsplatsen deformeras. Även den utsattes beteende riskerar att deformeras mot ett mer konfliktbenäget beteende. Eftersom mobbning ofta sker bakom stängda dörrar så syns mobbarnas agerande blygsamt. Däremot syns offrets agerande och försök till försvar oftare mer påtagligt. Något som leder till slutsatsen att det är mobbningsoffret som inte fungerar socialt.

Den mobbade skulle därmed behöva få hjälp dels för att försvara sig dels med hur han ska bete sig. Kontentan är enligt Leymann att offret blir stigmatiserat och ofta inte får hjälp av vare sig chefer eller fack.

Fas 3: Chefers stereotypa sätt för att lösa situationen är att försöka tysta ner den stigmatiserade anställda eller tvinga ut denne ur organisationen. Här kan mobbningsoffer – enligt Leymann – utsättas för förvånansvärt grymma makt- och rättsövergrepp. Så uttalade att Leymann anser att de egentligen är medborgarrättsfrågor. I den här fasen etableras PTSD-skador och offret får nu kontakter med läkare, psykiatrer och psykologer.

Fas 4: Mobbningsoffret riskerar – på grund av att läkare, psykologer, psykiatrer – saknar fullständig kunskap – att få felaktiga diagnoser. PTSD – Posttraumatiskt stressyndrom förväxlas med symptom för paranoia, manodepressivitet, karaktärssvårigheter. En felaktig diagnosticering som försvårar offrens möjligheter för framtiden.

Fas 5: Kan innebära slutgiltig utstötning ur arbetslivet – för många detsamma som en utstötning ur samhället. Leymann betonar att det här är statistisk modell men anser att den som tagit del av mobbades berättelser kommer att finna att förloppet stämmer in på de flesta av dem.

Han refererar ett antal exempel på officiella och synliga maktåtgärder: Reprimander, verbala förebråelser, förflyttningar, remisser till psykiatriska utredningar. Hot om förflyttningar, uppsägning, domstol. Undersökning av personens bakgrund. Nedgradering, befattning utan arbetsuppgifter. Stämning inför domstol. Ständiga klagomål över personens arbetsprestation. Avstängning från arbetsplatsen. Karriärslut. Avsked. (Leymann, 1998 s 43ff)

Han refererar även exempel på inofficiella åtgärder: Social destruktion av personens arbetssituation. Ifrågasättande av personens motiv. Personliga attacker. Ökad bevakning av hur personen utför sitt arbete. Mobbning från kollegor och underordnade.

Avstängd från arbetsuppgifter som kan vara meriterande för befordran. Fysisk isolering. Inga eller få arbetsuppgifter. Utsättande för hög arbetsstress. Av de inofficiella sägs de fyra första ha använts i mer än 50 procent av fallen. Av de som intervjuats hade 96 procent drabbats av en omfattande social destruktion av sin totala livssituation. (Leymann, 1998, s 43ff)

Två av våra mer internationellt kända visselblåsare är Edward Snowden och Julian Assange – även om det med all säkerhet finns de som anser att åtminstone en – eller båda - befinner sig i trovärdighetsskugga. Snowden,skapade internationella konvulsioner som inbegrep tre av världens mest inflytelserika länder när han lämnade ut hemligstämplad brittisk och amerikansk information som han fått tillgång till i sin egenskap av anställd för NSA – National Security Agency – och CIA – Central Intelligence Agency.(The Guardian, 2013) Snowden flydde först till Hong Kong och sedan vidare till Moskva. Vad Ruwantissa Abeyratne belyser i sin artikel är frågan om huruvida en transithall ska anses höra till en stats territorium eller inte. (Journal of Transportation Security, 2014) Hon gör det på grund av den situation som rådde när ryska auktoriteter hävdade att Snowden inte var i Ryssland trots att de var väl medvetna om att Snowden befann sig i en transitlounge på Moskva flygplats. Abeyratne anser att eftersom USA ogiltigförklarat Snowdens pass så borde det ha förhindrat ryska myndigheter att ge Snowden legalt tillträde till Ryssland. Det som aktualiseras i hennes artikel är inte bara en ”auktoriserad visselblåsare” – Snowden fick Right Livelihood Award pris 2014- utan även mycket mer omfattande frågor om makt, övervakning och kontroll. Intresset för visselblåsare – whistleblowers – har fått ett allt större intresse i både forskning och allmän debatt – enligt Björkelo et al. (European Journal of Work and Organizational Psychology, 2011) De har via en enkät till anställda i Norge undersökt förekomsten av visselblåsning. 2 539 anställda blev kvar i urvalet och fick utifrån en presenterad definition av visselblåsning svara på om de agerat som visselblåsare. Resultatet visade att 12,2 procent beskrev sig som visselblåsare. 7 procent hade agerat visselblåsare en gång och 6 procent hade gjort det två eller flera gånger. Visselblåsarna var oftare en man - 52 procent - en ledare - 24,8 procent - en facklig eller säkerhetsansvarig – 23,4 procent. Deras undersökning visade även att visselblåsare kände lägre grad av tillfredsställelse i sitt arbete än andra anställda, dock oklart vad som var hönan eller ägget till den lägre arbetstillfredsställelsen. Samtidigt som visselblåsarna inte ansåg sig ha blivit påtagligt utsatta för hämndaktioner på grund av att de larmat så vittnade de om att de utsatts för mer mobbning i arbetet än icke-blåsande kollegor.

Undersökarna konstaterar avslutningsvis – och med beklagande - att arbetsledningar knappast behöver oroa sig för horder av visselblåsare.

2 Teorier om makt

2.1 Max Weber

Weber menar att vetenskapen inte kan utge sig för att vara värdeneutral eller försöka predika objektiva sanningar eftersom det inte finns några objektiva värden; värden är alltid subjektiva och resultat av individuella val. Enligt Webers **vetenskapslära** finns det en **värderrelevans** i utforskandet av samhället och värdeaspekten blir ett urvalskriterium. (Boglund, 1995 s 140 ff)

De **idealtyper** Weber konstruerar i sin **vetenskapslära** och i sin substantiella sociologi överlappar delvis varandra. (Boglund, 1995 s 150) Weber använder sina idealtyper som mentala konstruktioner – tankebilder – för att närma sig verkligheten. Idealtyp innebär inte att det är ett önskat ideal, utan kan skapas om vad som helst. Idealtypen är främst ett redskap för vetenskapen. (Boglund, 1995 s 143f) För Weber är en idealtyp en ensidig renodling av en eller flera aspekter. Under dessa aspekter inordnas ett antal företeelser till en teoretisk konstruktion. (Weber, 1983, s XXIV) Hans idealtyper kan vara generaliserande och icke-tidsbundna. Dit hör hans idealtyper för makt och byråkrati. En webersk idealtyp är exempelvis Homo economicus; det vill säga en ekonomiskt rationell människa som alltid söker det billigaste priset på en vara, säljer till det högsta priset och alltid har kunskap om varornas priser eller tillgång och efterfrågan på marknaden. (Boglund, 1995 s 146) Weber definierade fyra olika idealtyper för det han kallade **sociala handlingar**. De kan vara **målracionella**. Aktören har ett visst mål och handlandet är då ett rationellt medel för att nå målet. De kan vara **värderationella** och beteendet styrs då av aktörens etiska, estetiska, religiösa eller andra egenvärden. De kan vara **affektuella** och påverkade av aktörens affektationer och känslor. De kan vara **traditionella** och styrda av ingrodna vanor. (Boglund s 150ff) Men en social handling kan även bestå av att inte handla. (Weber, 1983 s 16) **Sociala relationer** innebär enligt Weber att varje aktör beaktar andra aktörers handlande och anpassar sitt eget handlande med hänsyn till andras. En social relation ska enligt Weber ses som kamp om syftet är att genomdriva sin egen vilja trots de andra aktörernas motstånd. Fredliga kampmedel – utan fysiskt våld – kallar han för konkurrens; eller reglerad konkurrens om den följer vissa bestämda normer. Kamp om livs- och överlevnadschanser utan kamp beskriver han som urval. (Weber, 1983 s 27) Sociala relationer kan vara **öppna** – om de inte hindrar andra som vill att vara med. En social relation är **sluten** om det finns regler eller villkor som begränsar ett deltagande. Öppenhet och slutenhet kan i sin tur bestämmas av traditionella, affektuella, värderationella eller målracionella skäl. (Weber, 1983 s 31) En social relation som är antingen sluten eller har regler för tillträde för utomstående kallar Weber för en **organisation** eftersom särskilt utsedda människor, det kan vara en chef eller administrativ stab, övervakar att organisationens regler följs. (Weber, 1983 s 34) Enligt Weber påverkas både sociala handlingar och sociala relationer av aktörernas föreställningar om vad som är en legitim ordning eller social ordning. **Makt** innebär enligt Weber sannolikheten för att få igenom sin egen vilja i en social relation trots motstånd. **Disciplin** innebär sannolikheten för att en order på grund av vana åtlids snabbt, automatiskt och stereotyp av en bestämd grupp människor. **Auktoritet** innebär sannolikheten för att en order med ett bestämt innehåll åtlids av vissa bestämda personer. (Weber, 1983 s 37f)

För den enskilde kan motiven för lydighet variera; alltifrån slö vana till målrationella. Ett visst mått av vilja till att lyda ingå enligt Weber, i varje äkta auktoritetsförhållande. Varje myndighetsutövning behöver också en stab som lyder sina överordnade av vana, av affektiva, materiella eller värderationella motiv. Inget auktoritetssystem nöjer sig med materiella, affektiva eller värderationella motiv för sin existens. Varje system försöker dessutom skapa och upprätthålla föreställningen om sin legitimitet. Weber listar tre rena auktoritetstyper som **makten** kan vila på. (Weber, 1983 s 146) **Rationella skäl**; en uppfattning om att ordningen är legitim och att personers rätt att ge anvisningar är legitima – legal auktoritet. Det är den legala och opersonliga ordningen som är skäl för lydnaden och de som blir åtlydda blir det endast på grund av den formella legaliteten i deras förordningar. **Traditionella skäl**; uppfattningen att gamla traditioner är heliga och att de som utövar den auktoriteten gör det legitimt – traditionell auktoritet. Det är auktoritetspersonen som individ som på grund av vördnad är föremål för lydnaden. **Karismatiska skäl** – vördnad inför en persons helighet, heroism eller unika egenskaper – karismatisk auktoritet. Ledaren blir åtlydd på grund av förtroende för hans uppenbarelser, heroism eller föredömliga egenskaper. (Weber, 1983, s 144-146) Den renaste typen av legal auktoritet finns enligt Weber i den **byråkratiska** organisationen. Kännetecknande för de anställda i en sådan idealtypisk rationell organisation är att de är personligt fria och lydiga bara gällande opersonliga plikter i arbetet. Att de är organiserade i en fast hierarki. Att varje position har ett definierat kompetensområde. Att anställda har sin position utifrån ett kontrakt. Att yrkeskvalifikationerna är formellt styrkta. Att de anställda ersätts med fast lön. En lön som är graderad efter rang i hierarkin, efter ansvar och socialt anseende i positionen. Att den anställde betraktar tjänsten som sin huvudsakliga. Att den anställde förväntar sig en karriär. Att det finns ett system för befordran som är kopplat till tjänstetid och/eller prestationer. Att den anställde arbetar fritt från ägandet av medlen för administrationen. Att tjänstemannen är underställd en strikt och systematisk disciplin för att utöva sitt arbete. Enligt Weber är den här organisationen överlägsen alla andra på grund av sin precision, stabilitet, disciplin och tillförlitlighet och gör att både överordnade och andra kan förutse resultatet. Enligt Weber så domineras moderna samhällen alltmer av byråkratin istället för traditionell och karismatisk auktoritet som dominerade förr. (Boglund, 1995, s 157)

2.1.1 Den kapitalistiska andan och järnburen

Max Weber konstruerar idealtyper som är generella och icke-tidsbundna. Dit hör exempelvis hans idealtyper för makt. Men han konstruerar även historiska idealtyper. Dit hör den protestantiska etiken och den kapitalistiska andan. Enligt Weber har de stora religiösa rörelserna uppfostrat till asketism. Den protestantiska asketismen har skapat en psykologisk drivkraft genom uppfattningen att träget, oavbrutet och systematiskt arbete betraktas som ett kall, som det bästa, och ofta enda medlet för att få frälsning. (Weber, 1978 s 81-83) Den värderingen ser Weber som en av de starkaste orsakerna till uppkomsten av kapitalismens anda. Weber menar att kapitalismens anda och den puritanska yrkesasketismen innehåller samma element. Enligt Weber flyttade asketismen ut ur munkcellen och in i det dagliga livet.

När asketismen började dominera den världsliga moralen bidrog den till att bygga den moderna ekonomiska ordningen. Det är en ekonomisk ordning som blivit bunden vid tekniska och ekonomiska villkor för maskinell produktion och därför bestämmer livet för alla människor som blivit födda in i detta maskineri. . (Weber, 1978 s 85) Den protestantiska etiken ansåg arbetet vara det bästa förebyggande medlet mot ett orent liv. Arbetet var samtidigt ett mål i sig självt, även den som var rik skulle arbeta för Guds ära. Rikedom ansågs förkastlig men om någon samlade rikedom som plikt i ett kall eller yrke sågs det till och med önskvärt.(Weber, 1978 s 74-77) I den protestantiska asketismen skulle människan vara en lydlig förvaltare, rentav föröka de ägodelar hon fått av Gud. Sparsamhet var en dygd. Att den protestantiska asketismen var emot att människan njöt av sina ägodelar bidrog i sin tur till att begränsa konsumtion och lyxkonsumtionen. Begränsad konsumtion och asketismens tvång att spara kombinerad med hårt arbete leder enligt Weber i sin tur till kapitalbildning. (Weber, 1978 s 80-81) Puritanismens inställning till kulturyttringar utan religiöst innehåll var närmast fientlig. Puritanismen värderade kunskap och vetenskap högt men teater, erotik, nakna människor, konst, artisteri, och icke-vetenskaplig litteratur sågs däremot som förkastlig. Det innebar en likriktning och ett avvisande av det kroppsliga och sinnliga som, enligt Weber, skapar ett stöd för det kapitalistiska intresset att standardisera produktionen. (Weber, 1978 s 79f) Att förslösa sin tid ansågs i den protestantiska asketismen vara den värsta av synder. Varje förlorad timme var en timme förlorad för Gud. Vad Gud ansågs kräva var ett rationellt arbete i ett yrke.

Arbets-och yrkesfördelningen betraktades som en Guds plan för världen. Att bli kvar i den syssla och inom de gränser som Gud anvisat sågs som en religiös plikt. En specialisering i arbetet innebar nämligen ökad skicklighet och arbetsprestation och tjänade därmed det allmännas bästa. (Weber, 1978 s 74ff Enligt Weber är en begränsning till ett specialiserat arbete ett villkor för framgång i den moderna världen. (Weber, 1978, s 85) Den asketiska betydelsen av ett bestämt yrke har lagt grunden till den moderna specialiserade arbetsfördelningen. Vinstmöjligheten har i sin tur gett en motivering för affärsmannen. Den protestantiska etiken betraktade inkomster av pengar som resultatet av duglighet och skötsamhet i yrket. (Weber, 1978 s 77) Det vill säga samma värdering som Weber anser finnas i den kapitalistiska andan. Företagaren i både den protestantiska etiken och den kapitalistiska andan kan känna att det är hans plikt att följa sina ekonomiska intressen och den religiösa asketismen ställde i sin tur nyktra, samvetsgranna arbetare till företagarens tjänst, arbetare som ägnade sig åt de livsuppgifter de ansåg att de fått sig tilldelade av Gud. Den synen legaliserade företagarens exploatering av arbetaren eftersom även företagarens penningförvärv betraktas som ett kall Enligt Weber har den protestantiska asketismen skapat grund för västvärldens moderna kapitalistiska ekonomiska anda. (Weber, 1978, s 14, s 83-84) Utvecklingen av kapitalismens anda ingår i utvecklingen av rationaliteten och rationaliteten har i sin tur utvecklats som en följd av protestantismen. (Weber, 1978 s 36) Kännetecknet för en rationell kapitalism är att ”en människogrups förvärvsarbete behovstäckning äger rum på företagandets väg, oberoende av vilket behov det handlar om”. Det moderna kapitalistiska företaget kalkylerar och planerar opersonligt och rationellt vilka medel som effektivast kan leda till vissa uppsatta mål. Rationaliseringen är inte begränsad bara till det ekonomiska. Den har skett på alla nivåer. I tänkandet, i handlandet, i legitimeringen av makten och i de mänskliga organisationsformerna. Skillnaden mellan det kapitalistiska och det protestantiska handlandet är att det kapitalistiska är målrationellt medan det protestantiska var värderationellt. (Boglund,1995, s 177f)

Målet för det kapitalistiska handlandet är att förmera pengar genom arbete, flit och asketiskt liv. Målet för det protestantiska handlandet har varit att arbeta hårt till Guds ära och tolka framgångar som ett tecken på utvaldhet av Gud. Den protestantiska etikens värderationella handlande har övergått till ett kapitalistiskt målrationellt handlande. (Boglund, 1995 s 166f)

Den renaste beskrivningen av kapitalismens anda finner Weber hos Benjamin Franklin som skrev: "Tid är pengar... Kredit är pengar... Pengar är till sin natur fruktsamma och förökar sig... En god betalare är herre över en annans börs... Även de mest obetydliga handlingar som påverkar ens kredit måste beaktas...Akta dig för att tro att du äger allt som du har i din besittning och för att leva i den tron..."(Weber, 1978, s 23)

Ett utmärkande drag – och en grund – för den kapitalistiska civilisationen är den höga värderingen av förpliktelser mot en uppgift eller ett arbete. Den ekonomiska rationalismen är en grundplåt i den moderna ekonomin. Arbetarnas produktivitet har ökat för att produktionsprocessen underordnats vetenskapliga principer. Att arbeta i en rationell organisation för mänsklighetens materiella försörjning hör till den kapitalistiska andan

(Weber, 1978, s 35) Enligt Weber så har nya värden tagit över i det moderna samhället efter att religionen släppt sitt grepp; nationen, utveckling, mänskliga rättigheter. Weber anser att även dessa värden måste väljas fritt av människor. Den rationalisering som skett under historiens lopp har gjort att människan förlorat sin mening och måste välja sina värden själv. Något som i sin tur innebär en avmystifiering, avförtrollning av världen. När vår världsbild avtrollats och det inte finns några entydiga fasta värden längre så fångas människor i en **rationalitetens järnbur**. (Boglund,1995, s 148) Weber menar att om man en gång trodde att yttre ting bara skulle hänga som en tunn rock över de utvaldas axlar som man kunde ta av sig närsohelst så lät ödet rocken förvandlas till en järnbur. Även om den religiösa asketismens anda sluppit ut ur järnburen så behöver kapitalismen den inte längre eftersom den nu vilar på en mekanisk grund. Vi lever kvar i föreställningarna om ett yrkesansvar trots att pliktuppfyllelsen inte längre kan relateras till andliga och kulturella värden. Även om vi inte vet vem som ska bo i buren i framtiden, nya profeter eller återuppväckta gamla ideal, så har Weber onda farhågor gällande den kapitalistiska andan

"Specialist utan ande, njutningsmänniska utan hjärta och denna nolla inbillar sig ha nått ett aldrig tidigare uppnått stadium i mänsklighetens historia." (Weber, 1978, s 86)

2.2 Emile Durkheim om arbetsdelningen

Durkheim anser att samhället måste ses som en helhet som inte kan reduceras till sina delar. (Månson, 2003 s 29) Samhället är en objektiv realitet som finns oberoende av enskilda samhällsmedlemmar. (Boglund, 1995, s 224) Samhället har skapat människan till sin avbild, knådar henne med egna händer (Boglund, 1995 s 252) Durkheim analyserar arbetsdelningens betydelse för samhället, för det sociala systemet och för den sociala sammanhållningen.

Det vill säga om det kan finnas någon moralisk samstämmighet i ett differentierat samhälle och om arbetsdelningen påverkar enskildas autonomi. (Boglund, 1995, s 206)

Enligt Durkheim hotas inte individen på grund av att samhället utvecklats mot differentiering, eller arbetsdelning. Tvärtom. Arbetsdelningen har skapat förutsättningar så att individer att urskilja sig från kollektivets inåtvända gemenskap. Arbetsdelningens utveckling omfattar, enligt Durkheim, allt levande och arbetsdelningen har en frigörande kraft (Boglund, 1995 s 204f s 214) Orsakerna till arbetsdelningen anser han beror på förändringar i samhällets volym och täthet. Volym är befolkningens storlek. Täthet är samhällets bebyggelse, kommunikationsstruktur och människors kontaktmönster. (Boglund, 1995, s 214) Större volym med fler individer och större täthet med fler kontakter skapar spänningar och konflikter.

Ur det finns två vägar. Konkurrens och konflikt eller specialisering och samexistens. Det vill säga fredlig samverkan istället för djungelns lag. Den ökade tätheten och volymen har gjort att arbetsdelning blivit nödvändig så att flera ska kunna leva fredligt i samma livsrum. (Boglund, 1995 s 227) Samhällets struktur är tvingande och uppbyggt av så kallade sociala fakta. De sociala fakta som är mest stabila är de morfologiska. Dessa är av kulturens avtryck i det materiella och består av vägar, städer, hus, rum, landskap, befolkningsfördelning. Andra sociala fakta är de sociala institutionerna. Det är kulturella företeelser som människor tar för självklara. Språk, normer, teorier, dogmer, lagar, sedvänjor. De sociala fakta som är minst stabila är sociala strömningar som massbeteenden, kortvariga känslor av hänförelse, vrede eller skräck i folksamlingar eller moden. (Boglund, 1995, s 224, Månson, 2003, s 30)

Den sociala sammanhållningen – dess förutsättningar och former - är en fråga som Durkheim återkommer till oavbrutet. Motsatsen till social sammanhållning är upplösning av normer, konflikter och en aggressiv individualism. (Boglund, 1995, s 192-199) Durkheims tes är att den sociala sammanhållningens former och förutsättningarna för individualism bestäms av samhällets struktur och ytterst av arbetsdelningen. (Boglund, 1995, s 204) Värderingar och moraluppfattningar förändras över tid och därför kan deras betydelse för den sociala sammanhållningen inte kan tas för givna. En viss typ av sammanhållning fanns i en förgången samhällstyp. Den byggde på ett värdesystem som delades av alla och stränga straff mot avvikare. Det var samhällen med låg grad av arbetsdelning och så kallad mekanisk solidaritet. (Boglund, 1995, s 207) Samhällen med väl utvecklad arbetsdelning har en annan typ av sammanhållning. Där är normer och världsbild inte lika unisona och där är toleransen mot avvikelser större. Här är arbetsuppgifterna specialiserade och alla individer och organisatoriska enheter är beroende av andra för att fungera. Den sociala styrningen och samordningen sker genom arbetsdelning. I ett sådant samhälle skulle strikta regelsystem bara vara till skada. Samhällen med en sådan sammanhållning har organisk solidaritet. Enligt Durkheim går utvecklingen mot organisk solidaritet. I samhällen med mekanisk solidaritet kan ingen individualitet utvecklas. Där är det kollektiva medvetandet genomsyrat av religiösa föreställningar. De som bryter mot gängse regler och tänkesätt bestraffas hårt. Ett samhälle med utvecklad arbetsdelning är därför individualismens förutsättning. . (Boglund, 1995, s 204-210)

Utvecklingen mot organisk solidaritet sker inte utan kriser. Det finns även sjukliga former av arbetsdelning i form av kriser, klasskamp och sociala motsättningar. Mest utsatta är affärs-och arbetsliv. Hela den ekonomiska sfären kännetecknas av anomi – frånvaro av reglering. Anomin beror på en snabb ekonomisk utveckling, en tillväxt utifrån en ny tillväxtmodell som är baserad på storskalighet och funktionell differentiering.

Inom produktionen ersätts människor av maskiner och arbetarens underordning ökar. Storskalighet och funktionell differentiering gör också att grannskaps- och familjeliv förändras. En följd av anomin blir konflikter mellan arbetsgivare och anställda. Även arbetets innehåll förändras. I modern industri blir de anställda anonyma kuggar. Industrins organisation är demoraliserande och undergräver samhällets viktigaste värde, respekten för individen och rätten att utvecklas i nivå med sina möjligheter. Konflikter uppstår på grund av påtvingad arbetsdelning. Det vill säga att det är makten och inte människors naturliga kapacitet som fått avgöra människors plats i samhälle eller företag. Ett gott samhälle förutsätter rättvisa och rättvisa innebär att maktskillnader mellan rika och fattiga minskar. Durkheim tror att utvecklingen går mot större rättvisa, såvida inte arbetsdelningen snedvrids av nedärvd makt.

Kravet på rättvisa i både arbetsliv och beträffande rättssäkerhet gentemot myndigheter är ett uttryck för den individualism som det nya samhället skapat. I ett nytt samhälle blir rättvisa allt viktigare. För att motverka förmåner grundade på arv kommer en medkänslans och välviljans ideologi att utvecklas. (Boglund, 1995, s 215-219) Även rättssystemet påverkas av samhällets struktur och arbetsdelning. Kriminalitet är enligt Durkheim en social konstruktion. Det vill säga en handling är inte ett brott på grund av handlingen i sig utan på grund av att den fördöms av det allmänna medvetandet. Straffets funktion är i själva verket att stärka den sociala sammanhållningen. Om det inte fanns någon brottsling skulle det varit nödvändigt att uppfinna en för att brottslingen behövs för att bekräfta kollektivet. (Boglund, 1995, s 209f)

Durkheim vill visa att sociala strukturer och institutioner inte kan förklaras utifrån enskilda individers psykiska tillstånd. Det gör han bland annat genom sin studie av självmordet. Han menar att självmord i ett samhälle inte beror på enskilda känslor, motiv och beslut utan på att det finns överindividuella orsaker och krafter som påverkar självmordsbenägenheten i olika samhällen. (Andersen, Heine, 2003, s 83) Självmordets antal påverkas av två huvudsakliga variabler. Social kontroll och social integration. (Boglund, 1995, s 236) Integration kan ha två extremvärden. Det ena är egoism i betydelsen total individualisering. Det andra total underkastelse under gruppens krav och förväntningar. (Boglund, 1995 s 234f) Vid dessa båda extrempunkter ökar självmorden. Durkheim skiljer mellan egoistiska självmord – det vill säga att individen inte lyder andra lagar än sina egna – och altruistiska självmord - där gränsen mellan självmord och offerrit är flytande. Altruistiska självmord finns främst i samhällen med mekanisk solidaritet eller i miljöer där integrationen är hög. Grad av integration i grupper har betydelse för självmordens antal. De påverkas också av hur samhället eller kollektivet reglerar enskildas drifter, mål och behov. Otillräcklig kontroll lämnar individen övergiven och höjer självmordsrisken, och resulterar i anomiska självmord. Motsatsen till anomiska självmord är de fatalistiska, som beror på en extrem tvångssituation där självmord blir en flykt från en hopplös livssituation. Självmordsfrekvensen påverkas även av ekonomiska konjunkturer; de ökar både vid ekonomiska kriser och högkonjunkturer. Det tycks som att förändringarna snarare än situationerna i sig påverkar självmorden. Att även positiva förändringar kan driva människor till självmord beror enligt Durkheim på att människan aldrig är nöjd. Att tillfredsställda behov inte leder till mättnad utan till nya behov eller kravnivåer. Därmed nås aldrig något slutmål eller någon jämvikt. En sådan överflödets anomi är typisk för moderna samhällen där arbetsdelning och sekularisering har lett till att behov och önskningar frikopplats från moraliska begränsningar.

Eftersom dessa gränslösa behov leder till besvikelser och konflikter måste någon erbjuda ett system av regler som får individen att begränsa sina behov och försona sig med sina livsvillkor. (Boglund, 1995, s 232-237)) Durkheim anser att staten både ska bejakas och kontrolleras. Statens främsta funktion är att upprätthålla rättslig ordning, social fred och garantera individuell frihet. Det är staten som gjort individualism möjlig eftersom staten skyddar individen mot gruppen. Staten ska inte vara ett verktyg för den härskande klassen men säkra ordning och rättvisa. Den ska också vara ett forum för politisk debatt som bidrar till att medvetandegöra medborgarna. Men statens makt måste begränsas av andra organisationer. Annars kan den bli despotisk. Staten ska se till att samhällslivets regler är rättvisa men den kan inte ta ansvar för varje individs ekonomiska levnadsnivå. Drömmen om en stat som ger lycka till alla leder bara till ökade krav och ökat missnöje. (Boglund, 1995, s 244f) Eftersom religionen inte längre bär upp de viktigaste moraliska värdena måste en annan moral utvecklas. Enligt Durkheim bör en moral som ska fungera i det moderna samhället uppfylla tre kriterier: Den ska ha disciplin och förutsägbara, standardiserade tydliga regler. Den ska ha en kollektiv målsättning som internaliseras av de som tillhör gruppen. Den ska kunna förstås och försvaras rationellt. (Boglund, 1995, s 247f)

2.3 Foucault om makt, disciplin och panoptism

Subjekt, vetande och makt är de begrepp som Michel Foucault kretsar runt i sina projekt. (Månson, 2003, s 350) För Foucault är makt inte en resurs eller förmåga som någon har. Det är inte heller ett innehav och det är inte liktydigt med en struktur eller institution. Makten har inte heller någon specifik form eller lokalisering. Enligt Foucault är makt en elementär kraft och en grundkomponent i varje social relation och har ett öppet och föränderligt spel av krafter. Relationerna är inte självklart asymmetriska och hierarkiska. (Andersen, Heine, 2003, s 391ff) Foucault fokuserar inte på makthavarnas motiv utan på maktens effekter för de underkuvade. Relationer mellan män och kvinnor, inom familjen, inom olika institutioner gör att statens existens och funktion blir möjlig men är inte projektioner av statens makt. Varje nätverk av relationer har nämligen sitt eget mönster och en relativ autonomi. (Månson, 2003 s 360) Makten föregår institutionerna som bara reproducerar makten men inte producerar den. Institutionerna integrerar och reproducerar bara existerande maktrelationer. Staten, familjen, religionen, produktionen, marknaden är koncentrat som absorberar, samordnar och sprider ut makt. För Foucault är makt inte något som innehas. Makt utövas. Makten flödar inte uppifrån och ner från en central källa utan är istället ett flöde som kommer underifrån. Makten är inte primärt repressiv utan istället primärt produktiv. Heine Andersen påtalar kritiken mot Foucault. Bland annat att Foucault betonar underordning och disciplinering så starkt att de som är föremål för maktutövning framstår alltför determinerade och fogliga. Men Foucault menar samtidigt att det alltid finns ett motstånd där makt finns. Motståndet är de hinder som makten möter. Men det finns inte endast en typ av motstånd. Det finns många olika; spontana, samordnade, isolerade, våldsamma egennyttiga, altruistiska, kompromissvilliga, oförsonliga (Andersen, Heine, 2003, s 393)

Foucault anser att det finns ett ömsesidigt beroende mellan makt och vetande. I den moderna tidens jakt på sanning är människan både ett handlande subjekt och ett objekt. Ett subjekt som observeras och är underordnad en given ordning och makt. Enligt Foucault är subjektets historia en beskrivning av den moderna människans tillkomst.

En tillkomst som vilat på två grundvillkor; en viss typ av vetande samt vissa former av maktrelationer. Och inte minst ett ömsesidigt beroende mellan vetande och makt.

(Andersen, Heine, 2003, s 392 Månson, 2003, s 350) Foucault menar att dåtida inspärning av tiggare, vagabonder, arbetslösa, horor, sjuka, rövare, skedde för att hindra tiggeri, skapa sysselsättning, reglera pris- och löner (genom att reglera mängden arbetskraft) skapa social ordning, pränta in arbetets etiska värde och korrigera moralen utifrån religiösa värden. Han menar att liknande separation och isolering efterhand börjat tillämpas för andra grupper och utifrån andra motiv. Om dagdrivare, tiggare och arbetslösa blev en del av nationen för att de behövdes för samhällsekonomin.) så skildes de vansinniga ut som en särskild kategori. Som en följd av det utvecklades även föreställningarna om vansinnet. När psykiatri och medicin erkändes som vetenskap så påverkades även övriga vetenskaper om människan; människan blev ett objekt för kunskap. (Månson, 2003, s 353) Vetandet var kopplat till makten och hade syftet att korrigera och normalisera. Medicinen är enligt Foucault humanvetenskapens äldre syskon (Månson, 2003, s 35ff) Foucaults analys av det moderna fängelset är, enligt Månson, lika mycket en studie av villkor och mekanismer i ett normalt vardagssamhälle. Men fängelset innebär en extrem manifestation av den allmänna omvandlingsprocess som sker genom ett framväxande kapitalistiskt samhälle. (Månson, 2003 s 356ff) Foucault beskriver det nya disciplinära samhället som ett generaliserat fängelse. Men disciplineringen är inte bara negativ eller nedbrytande. Den producerar också. Drillade militärer, användbara arbetare, fostrade och läskunniga skolbarn. Målet för den disciplinära tekniken är att forma fogliga kroppar som kan användas, omvandlas och utvecklas. (Månson, 2003, s 359) Det är inte tekniken som är orsak till den moderna kapitalismen men den är en förutsättning för systemets framgång. (Månson, 2003, s 359) Fängelset och fängslandet av människor har vuxit fram som idé på grund av att det ingår en disciplineringsprocess i det kapitalistiska samhället. (Månson, 2003, s 357)

Det är en disciplinär makt som genomsyrar hela samhället; alltifrån från kaserngårdar och skolsalar till sjukhus och fabriker. (Månson, 2003, s 358) I det moderna samhället är det själen och samvetet – inte kroppen – som är det främsta objektet för bestraffning. (Månson, 2003, s 356) Därmed växer det fram ett straffsystem som är rationellt med hänsyn till nya ekonomiska, sociala och politiska förhållanden. Det moderna fängelset har två syften. Att utvinna vetande och att förändra de inspärrade. För det används tre metoder: Isolering, arbete och individualisering. (Månson, 2003, s 358)

Jeremy Bentham presenterade idén om ett Panopticon. En fängelsebyggnad med en yttre ring av celler med fönster utåt och gallerdörrar inåt, byggt runt ett inre torn, från vilket alla celler kunde bevakas. Syftet med modellen var effektivitet; att ett fåtal skulle kunna övervaka ett flertal. Den övervakade skulle alltid kunna ses och måste anpassa sitt liv utifrån risken att närsomhelst bli sedd. (Månson, 2003, s 357)

Panoptism är enligt Foucault

”...ett sätt att infoga kropparna i rummet, att fördela individerna i förhållande till varandra, att upprätta en hierarki, att disponera maktcentra och deras kanaler, att definiera maktens verktyg och ingripanden som kan tillämpas i sjukhus, verkstäder, skolor och fängelser. Varje gång man har att göra med en mångfald individer som man måste påtvinga en uppgift eller ett beteende kan det panoptiska schemat användas.” (Foucault, 1987, s 240)

Enligt Foucault så finns vi alla i den panoptiska maskinen, är omfattade av dess makt, en makt som vi vidarebefordrar, eftersom vi själva är ett av dess kugghjul (Foucault, 1987, s 253)

Överallt och på olika arenor särskiljs individer ur kollektivet med olika disciplinära tekniker.

I en disciplinär makt finns hierarkisk översyn. Normalisering och integration sker med hjälp av olika examinationsprocesser, prövningar och undersökningar. Eller med hjälp av uteblivna straff eller med att ge belöningar eller genom att människor befordras eller degraderas.

Människor övervakas ständigt. Disciplinen innebär enligt Foucault att man skapar övade och fogliga kroppar. Den gör att kroppens krafter – och deras nytta – ökas ur ekonomisk synpunkt samtidigt som deras krafter minskar – ur politisk synpunkt – när de tvingas att lyda.

Det som skiljer disciplinen från slaveriet är att den inte tar makt över kropparna på det sätt som sker med slavar. Men, enligt Foucault, går det att få samma nytta ur kropparna med hjälp av enbart disciplin. (Foucault, 1987, s 161f) Om ekonomisk exploatering separerar arbetskraft och arbetsprodukt så innebär disciplinen i sin tur att det skapas ett tvingande band mellan ökad förmåga och ökad underkastelse. (Foucault, 1987, s 161ff) Disciplinering kan ske genom att fördela individer rumsligt. På en specifik slutna plats går det att få ut de största fördelarna av produktionskrafterna och undvika nackdelar som stölder, arbetsavbrott, oroligheter. Men Foucault konstaterar att det även går att disciplinera utan slutna specifika rum. Varje plats har en individ. Placeringar i grupper och kollektiva undviks. Det han kallar inrutning innebär att ha kontroll över om någon är närvarande eller frånvarande. Att ha kontroll över var och hur individer kan letas upp och även att övervaka vars och ens beteende, uppskatta det, belöna eller bestraffa det samt mäta egenskaper och förtjänster. Det här är enligt Foucault metoder som skapats för att få både få kunskap och kunna behärska och utnyttja. (Foucault, 1987, s 168)

”Även när den ruta var och en får sig anvisad förblir av ideell art, är disciplinens rumsdimension alltid liktydig med klostercellen.” (Foucault s 169)

I ett disciplinärt system är alla utbytbara, eftersom var och en erhåller sin definition utifrån sin plats i förhållande till andra.

”Disciplin är konsten att rangordna och teknik som gör det möjligt att ändra uppställningen.” (Foucault, 1987, s 171)

Att kontrollera verksamheter med tidsscheman är ett gammalt arv som förfinats med disciplinen.

”Man börjar räkna i kvartstimmar, minuter, sekunder..” (Foucault, 1987, s 176)

I takt med att lönearbetet breder ut sig sker en allt snävare inrutning av tiden samtidigt som kvaliteten på den tid som används kontrolleras. Punktlighet, flit och regelbundenhet är grundläggande dygder i disciplineringens tid. (Foucault, 1987, s 177) Normaliserande sanktioner ingår också i disciplinen. Områden som lagarna lämnat öppna rutas in och obetydliga förseelser som inte finns i straffsystemen kan därmed stämplas och bestraffas.

Det finns ett mikrosystem av bestraffningar som kan gälla arbetstid - försening, frånvaro, avbrott i arbetet - verksamhet - ouppmärksamhet, vårdslöshet, bristande flit - uppträdande - oartighet, ohörsamhet - sättet att yttra sig - prat, oförskämdhet - kroppen - opassande ställningar, ej överensstämmande rörelser, bristande renlighet - och sexualitet- oblyghet, oanständighet.

Människor kan bestraffas med allt från kroppslig åga till en rad subtila åtgärder eller genom att ges fördelar eller förödmjukas. Syftet är att bestraffa de allra minsta förseelser så att varje underordnad blir fången i ett universellt system av straffbart och straff.

(Foucault, 1987, s 209)

3 Metod

Avsikten med den här uppsatsen är att söka ökad förståelse och vidgade insikter genom att kombinera sociologiska teorier med ”praktik”. Metoden är en kvalitativ litteraturstudie.

Avsikten med den är att öka förståelsen för de begrepp som den här uppsatsen rör sig runt.

Det vill säga makt, lydnad och olydnad i och utanför arbetslivet. Litteraturen har valts med utgångspunkten att den belyser dessa sidor av samhället – från olika infallsvinklar. De böcker som valts är böcker av olika karaktär men med verklighetsanknytning.

Det vill säga både rapporterade, dokumentära och reflekterande. Därmed har ett antal arbetslivsskildringar i romanform fått uteslutas. Rapporten om *Självordsfabriken* valdes för att Heinz Leymann varit en ledande auktoritet vad gäller kunskaper om mobbning. Mobbning är en företeelse som kan tydliggöra makt, lydnad och olydnad särskilt påtagligt. *Rapport från en skurhink* analyseras för att den är nedtecknad som en dagbok från en städerskas vardag och arbetsliv. Günter Wallraffs *Längst därnere* valdes för att han betraktas som en mästare på att göra inträngande och realistiska verklighetsbeskrivningar. Han har gett namn åt en hel genre inom undersökande journalistik. Boken *Åtgärdslandet* som är både en rapport och en debattbok – där somligt i boken tidigare publicerats som tidningsartiklar – är relevant för att den beskriver villkoren för de som finns utanför arbetslivet. Boken *CV* skriven av en arbetslös kulturarbetare valdes just därför. För att det är en kulturarbetare som i litterär form beskriver sina erfarenheter av arbetslöshetsvärlden. Kulturarbetare som jag själv klassificeras som med arbetsmarknadspolitiskt språk; tillhör en yrkesgrupp som många gånger arbetar ”ideellt” bara på grund av sin lust och begåvning för att skapa fritt och ofta i ovisshet om det som skapats någonsin kommer att ge några pengar i framtiden.

”Kulturjournalistiken håller på att bli ett reservat för dem som fötts med kapital och kontakter.”

(Expressen, 2015-06-25)

Avsikten med den litteratur som analyserats – utöver den akademiska litteraturen – har varit att söka exempel ur verkligheten som kan appliceras på sociologiska teorier. J-A Kylén refererar till tre olika metoder värda att beakta. Ett analytiskt som utgår från enkla och stabila samband. Det vill säga, om det går att hitta orsak och verkan i vad som hänt så går det även att göra prognoser. Ett andra innebär att se sambanden i ett givet system och därmed söka förståelse för hur delarna påverkar varandra. Om vi förstår systemet så förstår vi varför individerna fungerar som de gör. Ett tredje utgår från att personer i en organisation (eller ett samhälle; min kommentar) påverkar arbetssätt och relationer. Aktörerna ändrar hela tiden den sociala situationen. Inget av de olika synsätten anses vara bättre eller sämre. (Kylén, J-A, 1981 s 58) Kylén konstaterar att en undersökning kan resultera i att det inte går att dra några slutsatser – vilket i sin tur också kan betraktas som ett ställningstagande. (Kylén J-A, 1981, s 70) Jag har använt ett verbalt och skriftligt nedtecknat material där jag tolkat vad författarna förmedlar om den verklighet de befinner sig i – eller undersökt - med ord och meningar Kylene, J-A (et al) skiljer mellan fakta, tolkning och värdering. Fakta är en sakuppgift som går att kontrollera. Tolkning är samband mellan eller orsak till fakta. Värdering är ett personligt ställningstagande. (Kylene, J-A et al, 1981 s 64)

Ingen av de böcker som analyseras – även om vissa innehåller hårda fakta - är fria från värderingar. Vare sig det gällt Leymanns/Gustafssons rapport *Självordsfabriken* – finansierad av bland annat Forskningsrådsnämnden – eller en kulturarbeters CV . Alla uttrycker värderingar om förhållanden i eller utanför arbetslivet. Utgångspunkt i den här uppsatsen har varit ett underifrånperspektiv. Något som möjligen även det kan uppfattas som en värdering. I det här arbetet vill jag därför granska och belysa detta underifrånperspektiv med utgångspunkt i tre maktbegrepp. Max Webers, Emile Durkheims och Michel Foucault's. Eftersom målet med uppsatsen är att söka ökad förståelse och insikt har jag valt en metod som betraktas som subjektiv. Avsikten är att med teorin som stöd söka efter hur människor tolkar, formar och har det i sin verklighet. Några viktiga begrepp är då innebörd, kontext och process. (Backman, 1998 s 48f) Innebörd handlar om hur individer upplever och tolkar sin verklighet – och ger livet och omvärlden en mening. Kontext handlar om att studera människor i real-life situationer. Det har i den här undersökningen skett via ombud, det vill säga genom andras skriftliga redogörelser av livsvärld och maktutövning, lydnad och olydnad. Process innebär i den kvalitativa ansatsen att studera skeenden och förlopp snarare än att studera produkter eller resultat. (Backman, 1998 s 47ff) Fallstudier är vanliga i kvalitativa ansatser. De kan ha olika syften. De kan vara beskrivande, förklarande eller undersökande. I det här arbetet har litteraturen i empirin fått tjäna som ett slags fallstudier som är både beskrivande, förklarande och undersökande. Även om undersökningen så att säga skett via ombud – i rapporter och skildringar av verkligheten – och inte i intervjuer så kan ett antal av Kvales sökpunkter appliceras på arbetet. Det vill säga; de skrivna rapporterna och böckerna visar människornas *livsvärld* och deras relation till den – i det här fallet makt, lydnad, och olydnad i och utanför arbetslivet. Jag försöker *tolka mening* i centrala teman i de rapporterade/skrivande människornas rapporter utifrån syftet med min uppsats. Här söks kvalitativ kunskap som inte har kvantifiering som syfte. Arbetet är fokuserat på bestämda teman, men inte strängt strukturerat på aspekter i form av kvantifierbara variabler. (Kvale, 1997 s 35ff) Det kan vara adekvat att aktualisera min förförståelse när det kommer till metodavsnittet. Vad gäller studier så har jag tidigare gjort en renodlad kvantitativ – och mängdmässigt mycket omfattande – undersökning; en innehållsanalys av dagspress. Den gjordes under överinseende av några av landets ledande massmedieforskare vid en av landets starkare fästen och tillskyndare av kvantitativa metoder. När jag gjorde det arbetet hade jag redan många års erfarenhet från dagspress- och upplevde utifrån mina professionella kunskaper om hur artiklar blir till att en kvantifiering av artiklars innehåll innebar tappade nyanser – och sanningar - om verkligheten.

Däremot inte sagt att alla de spaltkilometer jag mätte, alla variabler jag definierade i de utvalda tidningarna blev meningslös kunskap. Inte alls. Men alltför många sanningar av mediernas innehåll, om det urval som görs, om vinklingar, val av språk – och dessa delars betydelse för hela artiklars karaktär - är inte möjliga att analysera komplett endast via en kvantitativ systematisering. Vad gäller min personliga förförståelse av ämnet för uppsatsen får den hållas kort. Jag har arbetat träget ett långt yrkesliv – med andra ord varit helt uppslukad av arbetsideologin - men har även varit arbetslös. Har med andra ord befunnit mig både i och utanför arbetslivet. Under min tid i yrkeslivet har jag under perioder bland annat haft arbetsmiljöfrågor som ett bevakningsområde.

När jag lämnade en fast anställning blev jag så att säga, en slags ofrivillig wallraffare – eller om det möjligen kan beskrivas som långsiktig deltagande observatör - i arbetslöshets-och sommarvikarielandet. Men det är erfarenheter jag inte skulle vilja vara utan.

Många gånger när jag varit ute i det arbetsmarknadspolitiska landskapet har jag hamnat i situationer där jag inombords beklagat djupt att inte ha haft tillgång till en filmkamera; i situationer där många filmare skulle kunnat skapa oöverträffade dokumentärfilmer. För att inte tala om alla givande intervjuer som hade kunnat förmedlas om färgstarka, udda, kloka, villrådig, äldre, sjuka, resignerade eller ledsna människor. Har mött och undervisats tillsammans med olika nationaliteter, kan inte räkna hur många; har haft ”kollegor” eller kurskamrater i alla åldrar och från alla samhällsskikt; alltifrån gymnasieungdomar till kåkfarare. Men har även sett stora – oacceptabla och farliga brister – inte minst i den fysiska arbetsmiljön i somliga arbetsmarknadsutbildningar.

Som när jag satt och andades in svetsgaser timme efter timme för att utbildaren ännu inte monterat in utsug i verkstaden där vi svetsade. Hade förmodligen en skyddsängel med mig – eller åtminstone en kurskamrat som reagerade blixtnabbt och kom till undsättning - när en tung gastub som stod fritt och oförtöjd på golvet välte och mitt finger klämdes fast. Med stöd i den förförståelse jag har – dels av att hantera material objektivt, vilket är vad som krävs i det yrke jag haft - dels av erfarenheter jag gjort i arbetslöshetslandet – så känner jag mig styrkt av att läsa att Karl Erik Rosengren instämmer med de som anser att den kvalitativa metoden är överlägsen – i synnerhet för att utarbeta ”grounded theory”.

”Forskaren måste själv delta i datainsamlingen, och på ett sådant sätt att han befinner sig i den sociala verklighet som ska studeras...detta möjliggör en intuitiv förståelse---lyssna på din egen röst när du tolkar och försöker förstå det du studerar. Det är du som forskare som känner data och den studerade verkligheten bäst. Den kunskap du vunnit i ditt systematiska arbete med dessa data ska behandlas med respekt.” (Rosengren, 2001 s 18)

Rosengren framhåller dock även den kvalitativa metodens svagheter; nämligen att det är tveksamt om den kan tillfredsställa rimliga krav på reliabilitet och validitet.

Där blir jag svaret skyldig. Sten Andersson förefaller i motsats till Rosengren att vara en renodlad hermeneutiker.

”Positivismen och hermeneutiken står inte bara för två skilda tekniska eller strikt metodologiska angreppssätt, utan klyftan mellan dem är djup och omfattande. Det är kort sagt frågan om två diametralt motsatta livsinställningar eller världsåskådningar.” (Andersson, 1979, s 9)

Han konstaterar att både hermeneutiken och positivismen har en social verklighet att konfronteras med som sätter gränser för människor och forskning. Han understryker skillnaden mellan fysiska och sociala (psykiska, kulturella) fenomen. En skriven bok är exempelvis ett fysiskt fenomen – papper/bokstäver – men innehåller också betydelser, innebörder, meningar som inte kan styrkas empiriskt på samma sätt det fysiska fenomenet bok. Såväl Bibeln som Marx och Lenin har tolkats på otaliga olika sätt. Människans kropp är också både ett fysiskt fenomen och ett socialt. (Andersson, 1979 s 22ff) Andersson godtar inte naturvetenskapens tankemodell om orsak och verkan, att det finns en entydig kausalitet.(Andersson, 1979 s 28ff)

Han menar att positivismen förutsätter att man ser bort från enskilda fenomenens specifika egenskaper för att kunna söka de generella medan hermeneutikern istället söker efter helhetsförståelse...”som tonerna i ett musikstycke som visar hän till varandra, griper in i varandra och bildar en helhet, en melodi.” (Andersson, 1979 s 39ff) Positivismens krav på abstraktioner som får benämningar som modell, system, struktur, idealtyp innebär renodlingar som till och med idealtypskonstruktören Max Weber ifrågasätter.

”Man kommer fram till idealtypen genom att ensidigt betona ett eller ett par synsätt och genom att lägga samman en mängd spridda och inte klart avgränsbara fenomen, som kan förekomma i större eller mindre omfattning eller ibland inte alls...Det finns inte någonstans i verkligheten en empirisk motsvarighet till denna tankebild i dess begreppsliga renhet.” (Andersson, 1979, s 44)

Torsten Thurén i sin tur understryker att positivism inte bör jämföras med dogmatism och att hermeneutik inte är detsamma som kunskapsrelativism. (Thurén, 1996, s 14) Han anser att konflikten mellan positivism och hermeneutik delvis är konstlad; att det går utmärkt att förena positivism och hermeneutik. (Thurén, 1996, s 90) Posivismen räknar med två källor till kunskap, empirisk kunskap via iakttagelser med våra fem sinnen – och logik. (Thurén, 1996 16f) Men positivisterna avvisar inte alls fantasin, tvärtom. Den hävdar bara att fantasi och intellektuell analys måste hållas isär.(Thurén, 1996 s 29)

”Den som läst Vilhelm Mobergs utvandrarromaner har fått en djupare förståelse av hur det är att emigrera än vad några vetenskapliga analyser kan ge---Om vi avhänder oss den kunskapskälla som förståelsen ger oss, då måste vi nöja oss med de kunskaper som också gäller när det handlar om myror och bin---människor och mänskliga handlingar är komplicerade saker, och ofta kan olika infallsvinklar, olika perspektiv och olika tolkningsmodeller snarare komplettera än utesluta varandra...” (Thurén, 1996 s 46, s 51)

Kvale tycks i sin tur omfatta en åsikt som godtar att det finns

”... en kvinnlig sida hos vetenskapen i allmänhet: forskning motiverad av kärlek, receptivitet och lyhörddhet, subjektivitet, mångfald och nätverk av mänsklig interaktion, långvariga tillitsfulla relationer, samarbete och harmoni, intuition, själsfrändskap och en helhetsvision och ett socialt anslag” (Kvale, 1997 s 72f)

En uppfattning som jag kan ansluta mig till – utan att uppleva vare sig mänskliga, metodologiska eller intellektuella hinder.

4 Arbetet som ideologi

Roland Paulsen kungör att han tycker att sysselsättningsdebattens mål att *skapa arbete* inte bara är underlig utan absurd. (Paulsen, 2013 s 9) Han anser att arbetssamhället består av två motstridiga krafter. Den ena innebär en verklighet där produktiviteten ökat så mycket med hjälp av ny teknik och nya arbetsmetoder att dåtida tjugo människors arbetsinsatser idag kan klaras av en enda. Teknikens utveckling gör att allt färre behövs i både betalt och obetalt arbete. (Paulsen, 2013 s 11) Samtidigt lever vi i ett samhälle som är genomsyrat av en ideologi som hyllar arbetet som det högsta. Vi arbetar inte längre för att skapa tillväxt; utan för att skapa arbete genom tillväxt. Arbetet har blivit ett självändamål. (Paulsen, 2013 s 9-10)

Trots rationaliseringar och produktivitetsökningar var det enbart under den tidiga industrialiseringen som människor arbetat mer än idag. Trots att teknologin gjort att behovet av mänsklig arbetskraft är mindre än någonsin så var det endast under den tidiga industrialiseringen som människor arbetade mer än vad vi gör idag. Vi arbetar idag mer än någonsin tidigare under den mänskliga historien. (Paulsen, 2013 s 10f) Paulsen frågar sig vad det är för typ av arbete som sätts så högt. (Paulsen, 2013 s 12f) Även om vissa i kraft av sin position på yrkesstegen visst kan trivas bra i sitt arbete så gäller det inte alla. Han tror att många inte känner igen sig i tavlan av det goda arbetet; att arbetet för de flesta innebär motvilja och leda istället för effektivitet och kreativitet. Det meningslösa i arbetet kan ta sig olika former beroende på yrke och position. Den kan enligt Paulsen vara improduktiv; lön för en möda som varken upplevs ha värde eller mening. Det kan vara emotionellt; som för de som arbetar inom serviceyrken med ständig beredskap för vänlighet och hjälpsamhet. Eller det kan vara tomt; välbetalda tjänstemän som fördriver sin tid med att surfa på nätet, läsa tidskrifter, prata i telefon så länge de uppfyller arbetsmålet att befinna sig på rätt plats i rätt tid. (Paulsen, 2013 s 12f)

”Under arbetsideologins förhärskande diskurs sjuder intrycken från verklighetens arbetsliv. Bortom dess rationalitetsanspråk skymtar absurditeten och slöseriet. Bakom dess löften om mening och utveckling råder underordningens repetition”. (Paulsen s 13)

Om arbetet under antiken sågs som något föraktligt och ovärdigt så innebar protestantismen att arbetet blev till ett kall. (Paulsen, 2013 s 15) Arbetet blev inte bara ett bevis på skötsamhet utan krävde både lydnad och plikt.

”..i industrialismens hårda fostringsprocess då den protestantiska arbetsniten plöjdes ner i det sekulära folkdjupet; en process där ideologiska propagandametoder ersattes av något av det mest brutala våldet historien skådat.” (Paulsen, 2013 s 34)

Med välfärdsstaten och arbetarrörelsen började arbetet betraktas som något som inte bara ger ekonomiskt oberoende och personligt självförverkligande utan dessutom som en rättighet. (Paulsen, 2013 s 21) Dagens arbetsideologi innehåller dessutom en motstridighet: Arbetet förutsätts vara något helbrägdagörande för oss samtidigt som det innehåller kontrollmekanismer som ska hindra oss från att smita från ett arbete som vi förutsätts uppskatta över allt annat. (Paulsen, 2013 s 36)

Paulsen konstaterar att den industriella kapitalismens tidiga fas inte bara innebar en kraftfull etablering av lydnadsmoralen utan också att de ekonomiska samhällsklyftorna växte rekordartat. (Paulsen, 2013 s 44) Med industrialismen fick en ren lydnadsmoral fäste i arbetsideologin. I disciplineringen och lydnaden ingick även att göra makten mer synlig. Det skedde med hjälp av klockan och tiden som maktredskap.

”Artonhundratalets religion och moral samverkade till att förkunna synden i att `slösa tid`. Introduktionen av masstillverkade klockor under 1850-talet spred tidsmedvetandet till dem som tidigare enbart reagerat på stimulus från driftsledare och fabriksvisslor. I kyrkan och i skolan, på kontoret och fabriksgolvet, framhölls punktlighet som främsta dygd” (Paulsen, 2013 s 42)

Att klocka och kontroll av människors tid fortfarande är ett maktredskap som används med olika tryck framgår av en vetenskaplig undersökning omfattande 10 687 människor i åldrarna 25 till 54 år i 21 länder – för vissa data i 19 länder. De undersökte vilka anställda som hade flexibilitet eller kontroll över sin arbetstid men även hur nationell politik påverkade flexibiliteten i arbetstider. Flexibilitet definierade de som 1. Möjlighet att ha kontroll över sin arbetstid, det vill säga start-och stopptid. 2. Möjlighet att påverka hur många timmar de arbetade. Frånsett variationer mellan olika länder så fann forskarna vissa påtagliga klass-och könsbundna resultat. Kvinnor hade mindre inflytande över sin arbetstid än män, män i lägre arbetarklass hade mindre inflytande än män i högre socialklasser, människor med högre utbildning hade bättre möjligheter att påverka sina arbetstider än de med lägre utbildning. Deras undersökning visade dessutom att det fanns ett starkt samband mellan arbetstillfredsställelse/engagemang i arbetet och möjligheterna att påverka sin arbetstid. (American Sociological Review, 2012) Artikelskribenterna konstaterar att många ”elitanställda” fått ökat inflytande över förläggningen av sina arbetstider men på bekostnad av hur länge de arbetar. Något som innebär att högstatusstress blivit alltmer vanlig i industriländer. Så då kan man naturligtvis som Bodil Jönsson gör – fråga sig om mer flexibel tid gör oss friare; eller om det innebär att många istället för in mer arbete i den privata zonen. Bodil Jönsson skriver om hur människor i kontorslandskap försökt freda sig genom att börja bygga avskärmningar; egna bon eller rumsliga grottor i landskapen.

”Vi kanske skulle fundera över vårt behov av inte bara rumsgrottor utan också tidsgrottor...”
(Jönsson, 2002 s 34)

Paulsen förkastar inte att arbetet tillför goda värden för enskilda; det han kallar sekundärvinster. Det vill säga ingredienser som inte har med arbetsuppgiften i sig att göra: Människor får tidsstruktur på sina dagar, människor får en anledning att träffa andra, arbetet ger samhällsnytta, arbetet fördelar social status och ger inkomst. Paulsen anser att en tidigare fascistoid dyrkan av kroppsarbete och starka kroppar ersatts av en nutida hög värdering av arbetets stora betydelse för människors hälsa. Han frågar sig varför vi har en forskningsindustri med sådant behov av att återkommande hamra in budskapet om sambandet mellan arbete och hälsa.

Han frågar sig om sambandet mellan arbete och hälsa måste innebära att vi förstärker lönearbetet som institution.

Eller om dessa lovsånger till arbetets hälsobringande verkan tagit någon hänsyn till att hälsa kan påverkas av andra faktorer; exempelvis inkomst och ekonomi. Han påpekar också att lönearbete knappast är en homogen variabel. Att sambandet mellan arbete och hälsa varierar påtagligt beroende på vilken sorts arbete som undersökts. (Paulsen, 2013 s 58) Att forskningsansatser ofta handlar om arbetets saliggörande verkan – det vill säga utgår från den arbetsideologi som Paulsen ifrågasätter – finns det många exempel på. Men det finns även forskning som visar på arbetets negativa inverkan. Enligt en studie ökade medellivslängden i USA med sex år under en period av recession och hög arbetslöshet mellan åren 1929 och 1933. Skälen angavs vara sambandet mellan arbetslivets stress (med mindre sömn, fler trafikolyckor och högre alkoholkonsumtion som följd) och hälsa. (Paulsen 2013, s 58) Andra studier visar att människors hälsa förbättras motsvarande en föryngring på åtta-tio år när de pensioneras. Undersökningen gjordes på 14 714 anställda – 79 procent män – vid det statliga gas-och elverket i Frankrike – EDF-GDF. Anställda vid verket hade fått delta i årliga undersökningar där de själva fick värdera sin hälsa sju år före sin pension och sju år efteråt. Den vetenskapliga studien gjordes på anställda som gick i pension 1990 och 2006. Tillåten pensionsålder i företaget var från 55 till 60 år. Ju längre någon haft ett arbetaryrke desto tidigare tilläts de att ta pension. Studien visade att samtliga som gått i pension värderade fått sin hälsa så påtagligt förbättrad att det motsvarade en föryngring med åtta till tio år. Ett mönster som var påtagligt likartat oavsett befattning och kön även om det var mer påtagligt för de som hade haft ett tungt arbete och hälsoproblem före sin pension. Endast för en liten grupp anställda som hade höga positioner, låga krav och hög arbetstillfredsställelse syntes ingen sådan föryngring efter pensioneringen. (Westerlund et al, 2009) En annan studie genomförd i form av en enkät riktad till arbetslösa i Dalarna kan möjligen antyda att arbetsideologin inte trängt ner helt genom folklagren. Studien undersökte de arbetslösas villighet att långpendla upp till 40 minuter för att få ett jobb. Resultatet av enkäten visade att män var mer villiga att långpendla till arbete än kvinnor; att de med yngre barn var mer villiga att långpendla än de utan barn eller äldre barn; och att de med högre utbildning var mer öppna för att långpendla än de med lägre utbildning. Enkäten visade att äldre som varit långtidsarbetslösa var mindre villiga att långpendla för att få ett arbete. (Cassel et al (2013) John P Martin anser att aktivitetsstrategier för arbetslösa är ett koncept som är ”tricky”, (Martin, John P 2015) Han räknar upp några skäl som har betydelse för resultaten. Institutionerna som har ansvar för att förmedla arbeten till arbetslösa. Om de ekonomiska bidragssystemen är generösa eller inte. Vilka regler som praktiseras för att kontrollera arbetslösa som tar emot bidrag. Hur dessa regler omsätts i praktiken. Han menar att aktivitetsåtgärder närmast blivit ett modeord även om åtgärderna genomförs på olika sätt – och med varierande framgång - inom OECD. Han konstaterar att recessionen med ökande arbetslöshet lett till ett ökat behov av att testa hur framgångsrika olika länders åtgärder varit. Även om han anser att arbetsmarknadsåtgärdernas utformning och praktiska genomförande har betydelse så menar han att aktivitetsåtgärder inte innebär någon självklar magisk lösning för att sänka arbetslösheten. På svenska arbetsförmedlingar strävar arbetsförmedlarna vidare. Somliga är hängivna regelverket medan andra underordnar sig och lyder.(Paulsen, 2015 s 137ff) Paulsen definierar tre lydnadstyper: Förtvivlad lydnad som kan yttra sig i sömnlösa nätter, magkatarrer och psykiska problem. Cynisk lydnad som tillåter den som lyder att vara både kritisk och underordna sig. Positiv lydnad där den lydiga visserligen delar cynikerns uppgivenhet men ändå försöker tänka konstruktivt.

Men som Paulsen konstaterar. De som arbetar på Försäkringskassor och Arbetsförmedlingar verkställer bara. Även om också det är ett val.

Alternativet kan dock innebära ett högt pris; att kanske själv bli ett fall hos Arbetsförmedlingen.

”Ändå föredrar många, fullt medvetna om konsekvenserna, att ansluta sig till de arbetslösas skara. Flera av dem jag träffar i fas 3 är just människor som vägrat, som sagt stopp. De som inte vägrar måste lära sig lyda.” (Paulsen, 2015 s 136)

5 Arbete och lydnad

5.1. I arbetslivet.

5.1.1. Självmordsfabriken.

När människors egna sociala nätverk alltmer ersatts av samhällsorganiserade nätverk – barnavård, dagis, sjukvård, äldreomsorg – så har tillhörigheten i arbetslivet blivit alltmer central. Anpassningen till arbetslivet har underlättats när familjeband blivit lösare. Människor förväntas långpendla, flytta, arbeta skift. Heinz Leymann/Annelie Gustafsson (*Självmordsfabriken*, 1998) konstaterar att människors samhälleliga existens bedöms utifrån om man räknas till arbetskraften; är med i samhället; är en medborgare i samhället. Eller är utanför arbetskraften; utanför arbetsmarknaden. Den som är med och har en position anses ha ett legitimerat medborgarskap till skillnad från den som är arbetslös, långtidssjuk, mobbad eller till och med förtidspensionerad. (Leymann, 1998 s 11-12) Leymann, som numera tyvärr är avliden betraktades som en nestor inom mobbningsforskningen. Han menade att han som terapeut upplevt en väsentlig skillnad i sina terapeutsamtal över tid. Han erfor att människor som var i situationen att de såg arbetslivets portar stängas framför sig kände en desperation som överskuggade andra svåra livskriser. En livssituation som Leymann ansåg innebära ren livsfara, det vill säga självmordsrisk. (Leymann, 1998 s 12) Leymann ifrågasatte en självmordsforskning som såg alla suicider som en följd av multisociala problem. Han menade att de självmord som skett med anknytning till förhållanden i arbetslivet istället skulle kunna vara ”enorsakssuicier”. Att svåra psykosociala problem på arbetsplatser istället kan skapa en ”multisocial situation” som den enskilde inte klarar av att lösa när individen stigmatiserats av situationen. Något som i sin tur utnyttjas av omgivningen för att skuldförklara den som drabbats. Avsikten med *Självmordsfabriken* var att undersöka i vilken utsträckning orsaken till suicider kan knytas till arbetslivet – samt att söka efter preventionsidéer. Fokus för studien har varit arbetsförhållanden för sjuksköterskor i vården. Jag kommer inte att fokusera på ökade självmordsrisker på grund av arbetslivet – även om det finns forskning som tyder på att sådana samband finns - varierande för olika yrkesgrupper. Här fokuseras istället på en av bokens fallbeskrivningar – definierade som mobbning av Leymann/Gustafsson. Det valet har skett utifrån antagandet att det där går att finna utövning av makt och kontroll i sin mest renodlade – eller möjligen perverterade? – form.

Sara

Processen mot Sara börjar 1979 och slutar 1992 när hon tar sitt liv.

Här är en starkt nedkortad version av hennes fall – och av Leymanns kommentarer:

1979. Sara anställs som nattsjuksköterska på ett sjukhem. Sara blev med tiden gruppchef för sina arbetskamrater.

1986. Hennes arbetsplats togs över av primärvården. Det ledde till organisatorisk röra och en oroad personal. Sara framförde vid ett möte deras åsikter till chefer över henne.

L: Chefen saknar adekvat information och anser att han måste hålla god min och försvara de högre cheferna i någon slags lojalitet. (Leymann, 1998 s 81)

Efter det började åtgärderna mot Sara – som kom att följas av nya slag i slag:

1986. Två biträden nekas begärd ledighet. Chefen som nekat låter omgivningen felaktigt tro att Sara bär ansvaret. Sara blir den som drabbas av missnöjet.

L: Det kan inte tolkas som annat än avsett att misskreditera Sara. (Leymann, 1998 s 81f)

1987. Sara söker heltidstjänst på en annan klinik och begär tjänstledigt. Hon nekas; och får besked att det finns ett generellt beslut om att inte godkänna tjänstledighet på grund av vikariebrist. Sara begär att få se det generella beslutet – som inte tycks finnas – och får slutligen sin ledighet.

L: Det här ger en misstanke om att ledningen saknar generella riktlinjer och agerar godtyckligt mot anställda. (Leymann, 1998 s 83f)

1987-1988. Efter ledigheten vill Sara tillbaka. Arbetskamraterna vill ha henne åter som arbetsledare. Ledningen föreslår att det ska ske som provtjänstgöring. När Sara kontaktar facket i frågan hävdar arbetsgivaren att Sara haft samarbetssvårigheter.

L: Diffusa beskyllningar av det här slaget ser vi ofta. Genom sin roll mellan chef och underordnade blir Sara slagpåse.” (Leymann, 1998 s 85)

Nattpersonal skriver ett brev – undertecknat av 20 anställda – och säger sig vara bestörta över påståendena att någon skulle sagt något negativt om Sara. De understryker att samarbetet med Sara alltid varit bra. Chefen säger sig ha signaler om motsatsen. Sara får slutligen tillbaka sin tjänst utan provtjänstgöring. (Leymann, 1998, s 86) Redan nu – 1988 - har hon enligt Leymanns bedömning – han arbetade personligen med fallet som utredare och medlare - fått en PTSD-skada. Det vill säga sömnbesvär, svårt att fatta beslut, är deprimerad, tappat självförtroendet, har koncentrationssvårigheter. (Leymann, 1998, 86f) Tiden går.

1989. I ett dokument redogörs för en rad bråk mellan Sara och hennes chefer beträffande arbetsplaneringen för Saras arbetsgrupp. Sara har försvarat deras åsikter om rimlig arbetsplanering. Sara anklagas bland annat för att inte ha deltagit i ett arbetsmöte – under sin semester. Chefen kallar det arbetsvägran. Sara har gjort en medicinering på egen hand när en läkare inte kunde nås. Om medicineringen fördröjts skulle den inte haft rätt verkan. Sara blir klandrad.

L: Man kan misstänka att ledningen söker skäl att sätta åt Sara. (Leymann, 1998 s 88)

Sara begär ledighet för att fira sin 50-årsfest. Hon får beskedet att helgsemestrar bara beviljas om personalen är ledig minst två vardagar. Sara kontrollerar saken – och får bekräftat via facket – att några sådana generella helgförbud förbud inte finns.

L: Ärendet är inte MBL-förhandlat och handlar uppenbarligen om att trakassera Sara....Här är orsak-verkan-kedjan.

Sara är gruppchef och har framfört underordnades kritik till ledningen. Det är stor organisatorisk oordning på arbetsstället. Sara solidariserar sig med sina underordnade och utsätts för överordnades auktoritära åtgärder. Hon görs till syndabock för missförhållanden som de själva skapat. Sara pressas in i ett försvarsbeteende som cheferna beskriver som samarbetssvårigheter. (Leymann, 1998, s 89)

En distriktschef framför i ett brev till en annan chef klagomål på Sara.

"...över att Sara vid 'ett flertal tillfällen' inte tagit sitt ansvar som arbetsledare. Hon har tagit parti mot sina överordnade och för sina underställda. Klagomål över att detta agerande som 'arbetsgivarens representant' inför hennes underordnade försvårat samarbetet mellan dag-och nattpersonal. Hemställer om åtgärder därför att situationen har blivit allvarlig för verksamheten." (Leymann, 1998 s 90)

Sara annonserar i ortspressen att hon undanber sig uppvaktning på sin 50-årsdag för att helgsemestrar inte beviljas på hennes arbetsplats.

L: Sara har trängts in i ett hörn av cheferna. Hon har råkat ut för kränkande särbehandling och har troligen redan ett svårartat PTSD-syndrom...Arbetsgivaren som inte förstår sig på människors aggressiva beteenden, som de själva framkallat...straffar henne med ytterligare kränkande särbehandling...(s 91)

Sara blir sjukskriven. (Leymann, 1998 s 92) Hon söker efter andra arbeten. Pratar med yrkesvägledare på arbetsförmedlingen om andra yrken. Hon är för gammal för att vara berättigad till studiestöd och hänvisas till Platsjournalen.

1990. Sara söker desperat efter andra arbeten. (Leymann, 1998, s 93)

Hon får andra arbeten och får tre erbjudanden men avstår på grund av dåligt självförtroende och behovet att få upprättelse av tidigare arbetsgivare.

L: Behovet av moralisk upprättelse uppstår ofta. Vad gäller Sara går det att se en naturlig förklaring till det. Hon har stämplats som syndabock. Hon och ingen annan anses ha felat.

(Leymann, 1998 s 95)

Sara gör en anmälan till Yrkesinspektionen. Sara får ett jobb – en provanställning – i industrin. Som enda kvinna på sin arbetsplats. Hon blir mycket förvånad och rörd när hon avtackas efter tre månaders anställning och får beröm både för sin duktighet och sin personhet och välkomnas tillbaka. (Leymann, 1998, s 95, s 98)

L: Jag tror att denna rena och raka mänsklighet tänkte ett hopp hos Sara, om att hon kanske skulle kunna få detsamma i sitt egentliga jobb. Detta hopp har troligen gjort att hon inte tog livet av sig tidigare. (Leymann, 1998 s 99)

Sju vårdarbetskamrater besöker Sara och ger henne varsin röd ros och önskar henne välkommen tillbaka.

L: Jag tror att även denna händelse fördröjde Saras självmordsbeslut. (Leymann, 1998 s 99)

Nu följer en period med en skur av samtal och möten och skriftväxlingar med chefer på olika nivåer och facket på Saras ursprungliga arbete. Personalchefen förstår inte att Sara orkat arbeta på en verkstad men tvingats vara sjukskriven från sitt arbete i vården. (Leymann, 1998 s 100)

L: *Det här visar att personalchefen inte förstått Saras situation. Givetvis går det att arbeta i en hälsosam psykosocial arbetsmiljö men få återfall när man kommer tillbaka till den miljö där man blivit skadad.*

Fyra år efter att problemen uppstått börjar arbetsgivare och fack att prata om behov av rehabilitering och terapi. (Leymann, 1998 s 104)

En personalchef har erbjudit sig att bli terapeut åt Sara. Hon vill inte det. Hon påminner om att denne tidigare nekat henne stöd både av företagsläkare och extern terapeut. (Leymann, 1998, s 104)

L: *Oberoende av om han har kompetens eller inte för det vittnar det om mycket dåligt omdöme. "För Sara måste det kännas som ett mentalt våldförande att en av de personer som försatt henne i sådan vanmakt erbjuder sig att bli stödperson för tröstande samtal."*

En chef inser att Sara behöver få terapeutisk hjälp. Han och Sara kan inte enas om lämplig terapeut.

L: *Mannen godtar alltså inte Saras val av terapeut utan kräver inflytande över vem det ska vara. Detta sker i en sjukvårdsorganisation.* (Leymann, 1998 s 105)

Sara får ett tjänstgöringsbetyg av en personalchef som i brevet även avböjer att ge skriftliga referenser. Sara begär nya referenser och lovas att få dessa.

L: *Sara får aldrig något intyg....Det är bevisat att Sara inte kunnat få någon ny anställning i vården för att personalchefen vägrat skriva ett tjänstgöringsintyg.* (Leymann, 1998, s 106)

1991. Sara har blivit läkemedelsberoende (av antidepressiva läkemedel) (Leymann, 1998, s108) Sara börjar delta i en psykosocial utredning handledt av Leymann. Där deltar ytterligare tre kvinnor från samma arbetsplats som enligt Leymann blivit lika illa behandlade som Sara. (Leymann, 1998, s 109) Det hålls rehabiliteringsmöte. Ett möte som syftar till rehabilitering men som en av cheferna, enligt Leymann, förvandlar till ett budgetmöte. Det pratas kostnader för krissamtal, arbetsgivaren vägrar eftersom Försäkringskassan vägrat. (Leymann, 1998 s 110f) Kvinnorna som går hos Leymann kommer fram till att de för sin upprättelse kan nöja sig med en verbal gest från arbetsgivaren. (Leymann, 1998 s 112) Sara önskar få den i form av ett brev. Hennes önskemål om brevets innehåll grusas. De fyra kvinnorna får efter många turer godkänt att en summa pengar ska betalas ut för deras rehabilitering. (Leymann, 1998 s 115ff) Sara får en rehabiliteringsplan.

1992. Sara varslas om uppsägning. (Leymann, 1998, s 120) Nu följer en rad fackliga och rättsliga turer. Saras advokat stämmer landstinget i Älvsborgs län, Primärvården i Vänersborg, för "ogiltighet av uppsägning samt skadestånd". SHSTF avsäger sig att företräda Sara efter Saras önskemål. SHSTF vill inte betala hennes kostnader för privat advokat. Sara sägs upp av personliga skäl – samarbetssvårigheter och hot mot tjänsteman. Hotet sägs bestå i att hon i samband med en konflikt med en chef ska ha sagt; jag ska klösa ögonen ur dig din djävel. Sara har självmordstankar.

Juni 1992. Sara har fått besked från Försäkringskassan att hennes ansökan om arbetsskada på grund av psykosociala besvär och kränkande särbehandling har bifallits.

September 1992 .Landstingets jurist har skickat landstingets svaromål till tingsrätten. Arbetsgivaren har en rad klagomål på Sara. Hon sägs ha krävt kompromisslös upprättelse samt

vara en mycket konfliktbenägen person. En rad personer som hon sägs ha varit i konflikt med räknas upp.

12 december 1992. Sara skriver ett avskedsbrev till sin stödperson, en diakon inom kyrkan.

13 december 1992. Sara tar sitt liv.

5.1.2. Rapport från en skurhink.

Maja Ekelöf, frånskild fembarnsmamma och städerska, fick stor uppmärksamhet när hon kom ut med sin dagbok – som till råga på allt hette - ”Rapport från en skurhink”. Hon beskriver inte oväntat en vardag under ekonomiskt knappa villkor. Så knappa att hon inte klarar utgifterna på sin lön.

”Jag är tung till sinnes fastän solen strålar, ekonomiska problem kan tynga ned den starkaste människa...kommer väl ur denna period också. Svårt i alla fall att se att det aldrig lönar sig hur mycket man än arbetar med extra städningar (för dåligt betalt)...” (Ekelöf, 1970 s 18)

En granne informerar henne om rätten till socialhjälp.

*”`Du har full rätt, sa han... `Gå till socialvårdsbyrån när du inte har pengar. ---Det är lag på det`--
-Efter ett par dagar hade jag bestämt mig för att be om pengar till ett doktor-besök. Mina tvillingpojkar skelade och borde undersökas av specialist.---Jag fick en lapp där det stod att `byrån`
betalade doktorbesöket. Resan till Örebro skulle jag nog klara själv. Det blev många resor till
ögonläkaren. Jag fick köpa glasögon åt mina pojkar...”* (Ekelöf, 1970 s 8f)

Maja Ekelöf känner kväljningar inför sina besök hos socialen.

”Tungan nästan fastnar mot gommen och nerverna i maggropen krånglar.---.När det blir morgon går jag till byrån. Socialchefen föreslår ett par slamkrypare(det är billigast): Jag framhärdar i mitt beslut om ordentliga skor, och på kvällen står både ett par skor och ett par bottiner i min farstu.”
(Ekelöf, 1970, s 10f)

Hon städar socialbyråns kontor och tvingas ironiskt nog förhandla om understöd till sina barn med den barnavårdsman vars golv hon städade kvällstid.

*”Jag sätter mig vid hennes skrivbord när hon gått hem.---När jag gick hemifrån visste jag så väl att
alla fem barnen behövde vinterkläder. Nu sitter jag med pennan i hand, men får inget på
pappret...Mina tankar är i Korea. Hur många jackor ska behövas där om en tid?”*
(Ekelöf, 1970, s 9)

Genom boken löper Maja Ekelöfs engagemang och empati för människor som drabbas av kriser, krig, förtryck långt från hennes eget liv; Koreakrisen, Vietnamkriget, Sydafrika, Mellanöstern; men lika mycket med de som sägs upp Bofors.

”Jag fyllde femtio medan Vietnam brann” (Ekelöf, 1970 s 97)

Hon följer nyheterna intensivt, kommenterar dem i sin dagbok eller skriver insändare.

”Det orättvisa som sker överallt i världen är hemskt även när det sker i liten skala...många finnar har blivit hitlockade...till Bofors. Det har inte funnits arbetskraft nog...Nu har det uppstått en mättnad. Bofors har svårt att hävda sig på världsmarknaden---Den här veckan har en ung finländare blivit orättvist uppsagd. Ledningen tar minsta förseelse som skäl till uppsägningen---Cheferna går och lurpassar på arbetarna som om de vore skulden till allt ont. Denna pojke som blev uppsagd är en skötsam pojke. Han hade lediga lördagar. Nu påstår basen att pojken fått order att arbete men inte kommit ned en lördag. (Ekelöf, 1970 s 40)

” I dag varslar Bofors igen om inskränkning...de utbildade...åker först. – Vi städerskor(i stadens tjänst) har fått en ny arbetschef. Han är tillsatt för att spara så mycket pengar som möjligt åt staden. Är det skäligt? frågade han mig när jag lämnade in tidsuppgift.” (Ekelöf, 1970 s 115)

Maja Ekelöf slukar böcker: Jacques Cousteau, Jan Myrdal, Jan Fridegård, Rosa Luxemburg, Edith Södergran, Per Västberg, Kropotkin. Böckerna ger henne lindring när hon oroar sig sönder och samman för sin ekonomi, för sina barn.

”Varje människa måste ha ett ljus som lyser upp vägen för henne om hon ska orka leva. Mitt...har varit Harry Martinsson. Han fick lida förödmjukelse. Då ska också jag klara..att vara förödmjukad...Han stod utanför och hörde de rikas skratt. Då vill ocks jag klara av detta utanför. Han klarade..de simplaste yrken utan att bli försoffad. Då ska...jag klara..mitt städarbete utan att drunkna i skurhinken. Kan ett yrke vara finare än ett annat. Tyvärr måste svaret bli ja. Ett yrke som ger så god förtjänst att man klarar sin försörjning på det är finare än ett yrke som är så dåligt betalt att det inte försörjer sin man’...Den som är utrustad med klar hjärna och vassa armbågar, den människan kommer att klättra längst upp i löneskalan. Den som kanske fått mindre klar hjärna och inte så vassa armbågar, den människan ska inte ha så stor lön enligt lagen...Världen blir aldrig annorlunda om inte människan blir annorlunda. Men människan är så full av maktbegär att det alltid kommer att vara stor skillnad mellan människa och människa...” (Ekelöf, 1970 s 12f)

Hon reflekterar – både ifrågasätter och avundas – människor som valt en akademisk livsväg.

”I kulturkvarten intervjuades Lo-Johansson. - En karl i Östtyskland hade tagit doktorsexamen på Lo.s skrivna verk. Jag förstår inte sådant. Måste det ta FEMTON år att gå igenom en enda mans böcker? Går de igenom bokstav för bokstav tro.” (Ekelöf, 1970 s 62)

”En professor håller diskussion med två elever. De diskuterar en dikt av Erik Lindegren, ’Den infrusne’...Ack ja så lyckliga akademiker är. Tre stora starka karlar får sitta och fundera vad varje ord i dikten betyder. De tolkar hit, de tolkar dit. Just nu säger de att dikten har likhet med Orfeus dikter. Snart kanske de tolkar den till att likna Jock-mock-Jockes ’Gulli-Gullan.’ Begriper Ni INGET” (Ekelöf, 1970 s 69f)

Maja Ekelöfs arbetsvillkor är annorlunda.

”Blötsnö i massor hävde ner. Det är så hårdstädat hela vintern. Trappor och golv är marmorerade med salt, som följer med in från gatorna. Erland, rektorn för kvällsskolan, kom upp på städningen. Han sitter där och skriver nån avhandling, tror jag. Vi bytte några ord, men jag vill inte besvära för mycket. Han har så mycket att göra. ” (Ekelöf, 1970 s 44)

Hennes vardag innebär inte oro över hur poesi av Lindegren tolkas bäst. Hennes vardag är oro över om kroppen ska hålla.

”Hur ska jag orka städa tills jag är pensionerad. Ryggen, benen, huvudet m m. Jag orkar knappt städa åt mig själv. Om jag bara sluppe trapporna...” (s 145) ”Jag blir tröttare och tröttare...Jag är så trött att jag knappt orkar städa hemma. Hur ska det gå när jag blir friskskriven...” (Ekelöf, 1970, 149)

”I morse fick jag ett ryggvred...livrädd varje gång ryggen krånglar, ty den är ju min försörjningskälla. (Ekelöf 1970, s 49)

”Fy, säger väl de flesta om de tänker sig yrket som städerska... nästan känner doften av damm och smutsigt skurvatten...känner också ryggvärk och... tänker på självsprickor. Yrket tillhör lågyrkena. Det gör väl alla tunga arbeten. Man räknar med att det inte behövs utbildning för att bli städerska. Det är så krävande att vem som helst inte stoppar för det...Man måste vara frisk. Hela kroppen slits. (Vem betalar utsliten rygg, svullna händer och onda knän?) En del lättare städarbeten går att sköta utan nån vidare ansträngning. Men om man ska försörja sig på yrket får man ta både lättare och tyngre arbeten. Man ska arbeta med rak rygg. Det är inte lätt, när man måste stå på huvudet i ett för att klara av allt som måste göras. – Fastän jag är så trött på arbetet känner jag att det är ett viktigt arbete...” (Ekelöf, 1970, s 95)”

”I två års tid har jag diskat kaffekoppar på ett av mina städjobb. I dag tala basen om att jag inget har för det arbetet.” (Ekelöf, 1970 s 174)

”Den fattige MÅSTE arbeta var dag annars går han under.---har fått en till lokal att städa... blir mer och mer lik gumman i skogen. Hon som plockade pinnar. `Orkar jag med den så orkar jag med den´, sa gumman tills hon stupade.”(Ekelöf, 1970 s 83ff)

”Jag hade tänkt gå till sjukkassan, arbetsförmedlingen eller nån kurator(om det funnes) i dag. Men bryr mig inte om det. Ingen kan ändå hjälpa mig till bättre arbete eller förtidspension..” (Ekelöf, 1970, s 198)

Samtidigt känner hon behovet av examination, symboler som gör det lättare att hitta sin plats något så när i den samhälleliga/organisatoriska hierarkin.

”Det är svårt att hänga med i denna Strukturomvandling. Oh, vad människorna hatar detta ord. Det är väl värst för oss låglönare. Man känner att man är den stora nolla som en människa är, vilket hon är, utbildad eller utbildad...” (Ekelöf, 1970 s 128)

”Varenda människa borde ha nåt slags betyg på att hon är duktig tror jag. Ty när jag är som mest nedtryckt, tänker jag på mina betyg inne i skrivbordslådan. De är mina statussymboler. De ger mig självkänsla att inte ge upp. Man får lite ädlare känslor i västen, när man har betyg på att man inte är analfabet. Alla borde ha fina betyg...Fil städ Maja Ekelöf..” (Ekelöf s 206)

Nog är det svårt att veta var man har sin plats. Man måste klamra sig fast vid ett grässtrå, där man håller ett slags grepp så att man vet något så när var man befinner sig i Kaostillståndet. Mitt grässtrå är mitt städarbete. Jag kan ju kalla moppen grässtrå. Så länge jag orkar hålla på med det slitet vet jag min plats i tillvaron...” (Ekelöf, 1970, s 187)

Att veta sin plats även om den för Maja Ekelöf innebär att inte ens få möjligheten att njuta av sommaren.

”Fy f---för sommaren---Sommaren går så fort – jag hinner inte med. Jag har inte suttit vid någon sjö, inte plockat sommarblomster, inte hört gök, lärka, kornknarr eller vågskalp. Jag har inte känt lukten av sommardamm, sommarregn eller hö..” (Ekelöf, 1970 s 140)

5.1.3. Längst därnere

Günter Wallraff har fått ge namn åt en specifik inriktning av samhällsgranskning, eller granskande journalistik. Men han är ingen reporter som undersöker, intervjuar och därefter skriver. Han är ingen essäist som hämtar in upplysningar och sedan ägnar sig åt abstrakt analys. Han tillhör inte heller de författare som skriver romaner eller noveller om arbetets värld. Wallraff har valt en annan metod. Han går in i en situation och skildrar den ur de underkastades perspektiv. Samtidigt lägger han sig vinn om att använda ett autentiskt språk. Han använder varken de behärskades eller de härskandes. När han citerar, exempelvis en myndighetsperson, så har citatet ett specifikt syfte. Det avslöjar nedlåtenheten eller myndighetspersonens försök att vara familjär eller förtrolig. (Wallraff, 1971, s 5ff) I sin bok *Längst därnere* beskriver Wallraff hur han förvandlar både sitt yttre och sitt språk för att kunna gå in i rollen som den turkiske gästarbetaren Ali. Med hjälp av detta förvandlingsnummer tar han sig in i de mest skilda sammanhang, alltifrån kyrkan till exploaterande arbetsplatser, och kan därmed klä av det officiella Västtyskland en blänkande polityr. Det är en skoningslös avklädning – men det Wallraff skildrar är också en skoningslös verklighet. Vad Wallraff gör med sina reportage blir närmast en provkarta och ett koncentrerat av hur makt, disciplin och kontroll kan te sig för den som tar steget från skrivbord och teoretiker som Max Weber. Det är en verklighet som tycks lika rättslös, exploaterande, inhuman och respektlös som den som beskrivs av de Fas3- anvisade i boken *Åtgärdslandet*.

5.1.3.1 Fast i skiten

Wallraff konstaterar att det främst är turkar som får anställning på farliga arbetsplatser, exempelvis arbeten med asbest och bromsbelägg. Många har fått luftrörs- och lungskador efter bara ett par år och sen utan framgång kämpat för att få dem godkända som arbetsskador. Wallraff får kännedom om att företaget August Thyssen-Hütte ATH håller på att göra sig av med anställda för att istället fylla luckorna med grå arbetskraft; eller underleverantörer. Bara på en ort har Thyssen kontakt med 400 firmor av det slaget. En underleverantör heter Adler. Adler säljer arbetare till företaget Remmert som i sin tur säljer dem till ATH. Wallraff/Ali lyckas bli anställd och kommenderas till en buss han delar med elva andra. En vådlig bussfärd som i sin tur innebär inledningen på ett arbete med hälso- och livsfarliga fysiska arbetsvillkor.

”Ett säte har lossat från förankringen, och i kurvorna kastas det flera gånger mot de utländska arbetarna på golvet. Sedan faller några över varandra. Värmen fungerar inte och bakdörren sluter inte tätt, den är omlindad med ståltråd. Om någon kastas mot den vid en häftig inbromsning kan dörren gå upp... Vi är sönderskakade och genomfrusna när skräckfärden efter femton minuter slutar--- Vi...lastas av på en uppställningsplats för containers--- Vi förs till ett uppfordringstorn...i halvmörkret klättrar vi upp flera våningar med våra skyfflar, hackor, skottkärror och tryckluftsborrar för att knacka loss nerfalla och hopkittade jordmassor under transportbanden...det blåser..och är mer än tio grader kallt---Man får en tryckluftsslang i handen och måste med den virvla upp de fingertjocka stoflagren på maskinerna...Man inte bara andas in stoftet, man sväljer det, äter det...kvävs av det---Några av oss mådde illa, men vi var tvungna att arbeta vidare. De gav oss inga gasmasker---Vid Thyssen är det föreskrivet att...bära säkerhetsskor med stål i tåhättan. Likaså att man ska bära skyddshjälm...Men Adler sparar också på detta---Jag bar aldrig några arbetsskor med stålhättor..detsamma gällde åtskilliga av mina arbetskamrater. Arbetshandskarna letar vi reda på i avfallshinkar eller sopcontainers...Skyddshjälmarna måste vi köpa om man inte har turen att hitta en illa åtgången bortkastad...Bland mina arbetskamrater finns det de som arbetar i månader utan en enda ledig dag. De hålls som arbetsdjur. De har inte längre något privatliv...Det är i regel yngre män. Senast efter två år...är de förbrukade och utslitna, urlakade och sjuka – ofta för livet..För företagen är de slit-och slängmänniskor, utbytbara arbetare---Om man...är ledig över ett veckoskifte sover man ofta bort hela sin lediga tid...unge F...går med på vad som helst, klagar aldrig---Så fort någon klagat över arbetet invänder han...`Vi kan vara glada att vi har arbete över huvud taget`...(Wallraff, 1986 s 80ff)

Kraven på total underordning och lydnad tar sig många olika uttryck:

”Sheriffen` som liknar en legosoldat i sina khakifärgade kläder, har vevat ner fönstret lit i sin Mercedes och ropar upp oss en och en. Han gör en ny indelning av arbetslagen varje dag, så att de ständigt har olika sammansättning. Därigenom kan det aldrig uppstå en grupp med utvecklad gruppkänsla. Ständigt måste alla på nytt anpassa sig till andra, uppstår nya rang-och rivalitetsstrider. Kanske... tanklöshet eller godtycke, men det kan också vara avsiktligt med beräkning. I en grupp där ingen riktigt känner de andra kan ett solidariskt handlande knappast utvecklas, där överväger konkurrens, misstro och rädsla...”(Wallraff, 1986 s 84f)

Vid ett par tillfällen vägrar Wallraff/Ali att acceptera att förmanen rycker skyddshjälmerna av honom för att ge den till tyska arbetare som anses viktigare att skydda.

”Förmanen svarade: Du honom hjälm ge. Annars jag dig avskeda. Och det på fläcken?-Efter detta böjde sig Ali för makten och arbetade hela skiftet utan hjälm på ett avsnitt av valsverksgatan där glödande malmstycken brakade ner bara några hundra meter från oss...Den tyske kollegan...tog det som en fullständig självklar sak, att han skyddades på min bekostnad...”(Wallraff, 1986 s 91)

De turkiska gästarbetarna förbjuds att tala sitt modersmål

”Tyskarna tror att vi talar illa om dem...(de) menar att vi blir för starka om vi talar turkiska...De vill höra allt vi säger för att...kunna kommendera oss”(Wallraff, 1986 s 87)

Wallraff/Ali arbetar vidare som ”dammslukare, järnsmörjare, alla bördors bärare...” (Wallraff, 1986 s 120) och får efterhand nya arbetsuppgifter. Han ska måla räcken. Nu på ackord. En mark per meter räcke.

”Trots den usla lönen får man en helt annan inställning till arbetet när man har ackord. Trots den ständiga pressen är det en press av ett helt annat slag. Det finns ingen som står och håller ett öga på en hela tiden och driver på. Rädslan för överordnade, verkmästare och kontrollanter är borta...Ändå...alldeles slut när man kommer hem--Ackordsarbete är det lägsta stadiet av förment självständighet, utan några av de reella fördelar som skulle vara förknippade med det...”
(Wallraff, 1986 s 118)

Vid ett tillfälle börjar en verkmästare att prata med en anställd tunisier som till att börja med blir tacksam över uppmärksamheten. Men det förbyts i sårade känslor när verkmästaren begär att få ett par adresser för att kunna köpa tunisiska kvinnor som han anser är fantastiska i sängen. Den tunisiska mannen försöker dölja sin förödmjukelse och ger efter det ett råd till Wallraff/Ali

”Är inte bra, att vi lärt tyska och förstår. Alltid mycket förargelse. Bättre låtsas inte förstå` - Han berättar om yngre...kollegor som på grund av liknande...förödmjukelser avsiktligt slutat...lära sig tyska och `alltid säga, ja mäster` vad mäster än säger, så blir inget prat” (Wallraff, 1986 s 98f)

5.2. Utanför arbetslivet

5.2.1. Åtgärdslandet

Jon Wemans uppgörelse med svensk arbetsmarknadspolitik är inte nådig. Han har gjort en intensiv och debatterande journalistisk granskning av de villkor som arbetslösa lever under; eller som han kallar det, resereportage från Åtgärdslandet. Wemans intresse väcktes när han på 2000-talet tvingades gå till socialen och av socialen skickades till en datakurs där det visserligen fanns datorer, men ingen undervisning. Han tillbringade kurstiden med självstudier i HTML och övrig tid med att lära sig spelet Starcraft. Han häpnade när han fick inblick i hur arbetsmarknadens regelverk omsattes i realiteten. En verklighet han anser vara både surrealistisk och absurd. Som när en arbetslös kommenderas att gå en kurs i att skriva CV för femte gången med motiveringen; det kan alltid bli bättre. (Weman, 2011 s9ff) Weman säger sig aldrig i något annat journalistiskt sammanhang ha mött så många intervjupersoner som backat ur från att bli intervjuade eller begärt anonymitet.

”Paranoia, visst, men en paranoia sprungen ur en helt verklig upplevelse av att vara övervakad och utsatt” (Weman, 2013 s 12)

Weman sammanfattar de tre huvudvägarna in i Åtgärdslandet. En arbetslös som har slut A-kassedagar hänvisas till den så kallade Jobb-och Utvecklingsgarantin för att kunna få ut en ersättning som kallas aktivitetsstöd. Arbetslösa under 25 år anvisad till Jobbgarantin för Ungdomar efter 90 dagar.

De som inte hunnit kvalificera sig för A-kassa och tvingas leva på socialbidrag kan också erbjudas aktivitet. Ett ”erbjudande” som det dock inte går att tacka nej till; då mister den arbetslöse sin försörjning.

Arbetslösa kan sysselsättas under en mångfald av rubriceringar.

Jobb-och Utvecklingsgaranti, Jobbgaranti för ungdomar, Förberedande insatser, arbetsmarknadsutbildningar, Särskilda insatser för funktionshindrade, arbetspraktik. (Weman, 2013 s 15) Arbetsmarknadsutbildningar köper Arbetsförmedlingen upp av utomstående aktörer där bästa anbud vinner. Trots den rika floran av företag som erbjuder kurser och utbildningar för arbetslösa så är det faktiska innehållet i kurserna, enligt Weman, förbluffande likartat. Han räknar upp några återkommande ingredienser: ”stöd och vägledning”, ”omvärldsanalys”, ”självkänedom”, ”motivationsträning”, ”målfokusering”, ”social kompetens”, ”personlig marknadsföring” eller studiebesök och personlighetstester. Alternativt ”aktivt jobsökeri” där arbetslösa får sitta samlade i ett rum med tillgång till dator och söka jobb. Weman går så långt som till att hävda att arbetslösheten är en politiskt planerad så kallad jämviktsarbetslöshet som bidrar till att hålla nere löner och priser; han citerar en före detta finansminister, Anne Wibble.

”Om man möter en arbetslöshetsökning(den nivå som nämndes var 5.5 procent 1993) med aktiv finanspolitik (alltså jobbskapande) missar man chansen till kostnadsanpassning”
(Weman,2011 s 50)

Även om hans bok är en uppgörelse med arbetsmarknadspolitiken i sin helhet så är den späckad med fallbeskrivningar, det vill säga enskilda arbetslösas faktiska situationer och reflektioner kring dessa. Arbetslöshetskommissionen – AK – var enligt Weman Sveriges första arbetsmarknadsåtgärd. Den inrättades 1914 med uppdraget att både ”hjälpa de arbetslösa och avskräcka dem från att ta emot hjälpen”(Weman, 2013 s 31) Exempel på nödhjälpsprojekt kunde vara vägbyggen, stenbrytning, utdikning av myrar med löner som var cirka 2/3 av en normal grovarbetarlön. Reglerna för AK sa att arbetsmarknadsprojekt inte fick vara av sådant slag att de kunde utföras på den öppna marknaden; det vill säga det som idag kallas undanträngningseffekter. Enligt Weman utnyttjade exempelvis Stockholm ogenerat och i hög grad de AK-anvisade till både väg-,vatten-och el-arbeten.

”AK-jobben...kunde användas som belöning eller bestraffning. Bråkiga fackföreningsmedlemmar och politiska aktivister kunde skickas till förläggningar i andra änden av Sverige(och förstås förlora eventuellt understöd om de vägrade. (Weman, 2011 s 34)

”På några år under 1920-talet sjönk antalet kommunalanställda i Stockholm med en tredjedel, från 1 045 till 780, medan 900 AK-jobbare arbetade för kommunen- Kommunalförbundet protesterade, men till ingen nytta.”(Weman, 2013, s 34)

Likartade protester har – i maj 2015 - aktualiserats med Sveriges Radios granskning av taxibranschen; det vill säga att arbetsmarknadsåtgärden Nystartsjobb ökat så kraftigt att konkurrensen i branschen riskerar att snedvridas.(Sveriges Radio, 2015. Internet) Stefan Karlsson i Malmö placerades i aktivitetsgarantin år 2000 (och har beskrivit sina erfarenheter i boken, *Garanterad aktivitet*).

Han placerades på något som hette Jobbpunktnu där det fanns en enda telefon och datorer som inte räckte för alla deltagare. Dålig luft, trängsel och hög ljudnivå gjorde att många gjorde sina jobbsökningar när de kommit hem istället.

”Vissa arbetslösa skickades till Kävlinge Lärcentrum...Kävlinge kommun försvarade detta...med att de på det sättet fick lära sig att pendla. Det fanns inget vettigt att göra...men deltagarna var förbjudna att lämna lokalen för att exempelvis gå på biblioteket. Den möjligheten drogs in efter klagomål på att det `sprang omkring en massa arbetslösa på stan`. Att kontrollera närvaro verkar ha varit ett ständigt problem. På en av aktiviteterna, Gateway, infördes passerkort så att ingen kunde rymma. När man vid ett tillfälle kontrollräknade...saknades sju personer. De hade hoppat ut genom fönstret.” (Weman, 2011 s 36f)

”Från när och fjärran i Skåne kommenderas människor till uppsamlingsplatser för att hållas under tak och väggar under dagtid och fem dagar i veckan för att i stort sett göra ingenting, det hela är som en variant av fotboja, en administrativ fotboja.” (Weman, 2011 s 38)

Mark` är en annan arbetslös som delar med sig av sina erfarenheter.

”Kvalificerade tjänstemän skickades på dyslexikurser, översättare satte på att läsa nybörjarengelska.”

Mark säger sig ha skickats ut på *”skogsröjning som bestraffning för att han opponerat sig mot sina kursledare...En...kvinna slängdes ut med motiveringen att hon `skapat hatstämning i cafeteria`. Det fanns ingen...rättssäkerhet.”*

(Weman, 2011 s 38)

Weman har fler fallbeskrivningar:

Arbetslöshetsaktivisten som hävdar att antalet rapporterade olyckor bland praktikanter var 1,85 per 100 personer och år, det vill säga över genomsnittssiffran 0,79, för anställda; att fyra personer har dött av olyckor inom åtgärderna mellan åren 200 och 2005.

(Weman, 2011 s 114)

Håkan och Per, två långtidsarbetslösa i Örebro som gör samma arbete som anställda på parkförvaltningen; röjer skog, plockar skräp, tömmer toaletter. Skillnaden mellan dem och de anställda är att de som Fas3-anvisade endast får cirka 12 000 kronor i bruttolön.(Weman, 2011 s 126)

Tomas i Överkalix som tidigare var anställd av det kommunala bostadsbolaget. Under sex av tio anställningsår som fastighetsskötare. Efter att han varit arbetslös och blev anvisad en Fas3-placering så blev han av Arbetsförmedlingen anvisad till samma bostadsbolag. Han har dessutom en knäskada som gör sig påmind om han arbetar som fastighetsskötare. Han skulle alltså göra praktik i ett yrke där han svårligen skulle kunna få anställning på grund av sin skada. Efter att han framfört klagomål till Arbetsförmedlingen fick han av handledaren på praktiken veta att han kunde gå direkt om han var missnöjd. Nästa dag fick han besked om att han blivit avstängd från sin praktik och därmed även förlorade sin ersättning under 90 dagar. (Weman, 2011 s 128.)

Torsten: *”Först skulle vi ut på öarna, kallt och jåkligt. Sedan hamnade jag på Karlskrona Fryshus(ett kommunalt bolag) och fick sopa och rengöra plåtar. Vi använde högtrycksspruta och något medel som luktade skarpt och fränt och sved rejält om man fick stänk i ögonen. Vi fick ingen information om vad det var för kemikalier, de ställde bara dit en dunk.”* (Weman, 2011 s 113f)

”Johannes` skickades till en bondgård...där han och andra arbetslösa fick gjuta en betonggrund, efter vad som sades till ett hembygdsmuseum.

-Det fanns först inget vatten överhuvudtaget. När vi klagade kom bonden...med en slang från en brunn, men det gick inte att dricka. För att klä om och äta fanns bara två otjänliga byggnader...En kille fick en spik i foten och det håll de på och skämtade om...men egentligen borde det ha varit deras sak att ordna skyddsskor till oss.”

För de som stämplat ut från a-kassan följer tre faser i den så kallade Jobb-och Utvecklingsgarantin. Fas 3 infaller efter 450 dagar i Jobb-och Utvecklingsgarantin. Reglerna för Fas 3 säger att de anvisade ska ägna såg åt ”arbetsuppgifter som annars inte skulle blivit utförda; de som är i Fas 3 får inte heller ”sysselsättas i anordnarens ordinarie verksamhet” (Weman, 2011 s 121) Förutom privata företag och kommuner anvisas många som är i Fas 3 till ideella organisationer; Röda Korset, Myrorna, Unga Örnar. De som är arbetslösa ska också varje månad skicka in en aktivitetsrapport till Arbetsförmedlingen och redovisa vad de gjort dagligen – lördag/söndag undantagna. (Internet, GS arbetslöshetskassa)

Ytterligare fallbeskrivningar – som Jon Weman hämtat från dagspress. (Weman, 2011 s 153)

Helena Andersson i Bara tackade nej till ett endagsvikariat i ett skolkök för att istället gå på anställningsintervju till en fast tjänst. Hon fick jobbet men fram till dess att hon kunde börja arbeta straffade A-kassan henne med halverad ersättning (Expressen 070327)

Siv Johansson i Malå besökte sin dotter på sjukhuset i Göteborg när hon kallades till ett möte av AF. Hon fick först klartecken att gå till ett AF-kontor i Göteborg istället men stängdes sedan av ett år. Hon överklagade och fick rätt. (Norra Västerbotten 080303)

Robert Edlund i Umeå stängdes av från ersättning eftersom han spelar innebandy i division 2-laget i Ersboda SK. Det bedömdes ta så mycket tid att han inte kunde vara aktivt arbetssökande. Detsamma har hänt en tidigare fotbollsspelare i IK Brage. Hans överklagan avslogs (Västerbottens-Kuriren 080327)

Jens Kjellberg skrev, utan ersättning, i en blogg på Smålandspostens hemsida om sitt liv som nybliven arbetslös efter Volvos nedskärningar. Han fick order att anteckna på sitt kassakort vilka timmar han använde till sitt bloggande. Under den tiden ansågs han inte stå till arbetsmarknadens förfogande. Beslutet revs upp efter omfattande medieuppmärksamhet. (Internet, Svd, 2009)

Catrine Malmberg i Vingåker anvisades att söka ett städjobb omfattande tre timmar per dag i Norrköping, nio mil bort. Enligt hennes egen uträkning skulle hon förlora 2 400 kronor i månaden om hon fått jobbet. Eftersom hon redan levde på existensminimum skulle hon i så fall behöva söka socialbidrag för merkostnaden (Katrineholms-Kuriren 071001)

Jon Weman citerar LO.s chefsekonom Dan Andersson som vid ett seminarium påtalade vikten av skärpt kontroll mot fusk med A-kassan.

”..med kontroll menar vi inte endast en effektiv organisation för anvisning av arbeten. Den viktigaste kontrollen utövas genom för de arbetslösa obligatoriska arbetsmarknadspolitiska program...Arbetarrörelsens svar på den borgerliga politiken borde därför vara att skapa arbetsmarknads-och arbetsträningsprogram i stor skala” (Weman 2011 s 140)

Weman menar att arbetslöshetssamhället gör att människor börjar ställa sig frågan om de duger, om de passar in – samt anpassa sig.(Weman 2011, s 222) Något som inte bara gäller de arbetslösa utan även de som har ett arbete – för tillfället. Genom att göra arbetslösheten till ett straff så blir det ett avskräckande scenario som de med arbete gör allt för att undvika.

”...ett straff för vilket brott? För att du...beter dig fel...söker inte tillräckligt många jobb, kräver för mycket i lön, säger upp dig när du tröttnat på jobbet--- Hotet om `straffet`, arbetslösheten, behövs för att kontrollera dig. Man skulle också kunna säga: För att systemet fruktar dig. För att det finns något inne i dig som det inte kan hantera, en fråga eller längtan som det inte har något bra svar på. Som det istället måste bekämpa.” (Weman, 2011 s 221)

”Ibland känns det som att vi arbetslösa ska vara nån slags avskräckande exempel för dom som har arbete--- `Se på dom hur det går om du inte sköter dig`. Meningen verkar vara att vi ska gå och beklaga oss hur besvärligt det är, hela tiden. Då känns det bättre för dom som har arbete som dom hatar” (Weman 2011, s 222)

5.2.2. CV

Om Jon Wemans bok är en journalistisk och debatterande rapport av svensk arbetsmarknadspolitik så är Peo Rasks bok CV en litterär och mer stillsam reflektion med inslag av svart humor. Peo Rask förmedlar erfarenheter han gjorde när han hamnat på ett så kallat jobbcoachingcenter. Han är osäker på om de som är där betraktas som arbetslösa, klintar eller kunder.

”Jag är bara en ur statistiken, möjligen uppmärksamma min kategori i valtider, men annars är min existens icke-existens.” (Rask, 2010 s 9ff)

Men oavsett vad de är har de nu fått en första introduktion – och en hemläxa. Att skriva CV. Dagarna på coachcentret flyter vidare. Nya arbetslösa kommer till. CV:n skrivs och skrivs ut. Coachen försöker uppmuntra till stordåd i CV-skrivandets mallade konst.

”Vill ni gå på dejt och lämna över en vacker eller en ful blomma?...” (Rask, 2010 s 16)

När det kommer till CV-skrivande så upphör även det personliga uttrycket.

”Ingen maktavare skulle ge sig i kast med att försöka påverka eller styra förörternas ungdomsspråk. Men vad gäller arbetslösa eller sjukskrivna råder andra regler.” (Rask, 2010 s 16)

Coacherna vill att de sökande ska uttrycka sig så att de gör sig förstådda på dagens arbetsmarknad, vilket inte nödvändigtvis är på det sätt som språket eller den sökande vill.

”De vill teambilda. De vill starta upp. De vill nätverka.” (Rask, 2010 s 20)

Rask har svårt att få till det slags CV som coacherna anser att arbetsmarknaden kräver. Coachen Vendela uppmanar honom att se sina erfarenheter i ett positivt ljus. Men Rask kan ändå inte bortse från även det negativa.

”Vendela: - Man behöver inte berätta allt.

Jag: (Rask) – Det ena följs av det andra.

Vendela. – Du måste täppa igen dina luckor.

Jag (Rask) – Men börjar då inte CV:n att ta form av nekrologens överdrifter?..” (Rask, 2010 s 22)

En ny dag i jobbcoachingcentret. Coachen Kenth peppar de arbetslösa med Curtis Mayfields ord ”Move on up”. Ingen sjunger med. Coachernas uppgift är att peppa de arbetslösa till jobb. Och utan de arbetslösa vore många coacher troligen utan jobb. Rask funderar på sin levnadsbana och hamnar hos terapeuten.. Inte ens där tycks han inordna han sig riktigt korrekt.

”...jag låg på en brits, tittade ut genom fönstret och såg vad vinden gjorde med ett träd. Inga av grenarnas rörelser var lika. De bestod av oändliga variationer till skillnad från mitt liv just då...”(Rask, 2010 s 28)

Det finns fördelar med arbetslösheten. Promenader i vårsolen på isen är en av dem.

”Det är inte bara våren som behöver tina fram. Även de som inte kan leva upp till arbetsmarknadens krav tittar fram från tillstånd av skam och skuld. Jag vill vara i solen samtidigt som lite social träning inte lär skada.” (Rask 2010, s 36)

Rask erinrar sig kursen han deltog i som handlade om att lära sig läsa av olika språkdräkter och maktspråk. En av uppgifterna handlade om tid.

”I att gå ut i staden och läsa av tiden. Se vad tiden gör med oss människor. Varför går tåget 16.13 istället för 16.00?”

Rask fortsätter att utveckla sitt kunnande i CV-skrivandets ädla konst. Otaliga exempel på hur CV ska skrivas går för övrigt att hitta efter en översiktlig googling på nätet.

”I den meningen blir jobbcoachingcenter något överflödigt; typ en sort av åtgärder som får kritik av partier i opposition men som de själva gärna inrättar i regeringsställning – fast i ny språkdräkt. Vi lever i en loop...vi som skriver CV:n på nåd och onåd...Vi skulle likaväl kunna skriva bakrecept. Tanken, jo, det finns en sådan, är att kamouflera den verkliga arbetslösheten. Om arkitekterna bakom dessa `reformer` dessutom kan förmå dig...att tro att arbetslösheten är ett individuellt problem så är det skäl nog för att de ska ha höjda löner som vi andra bara kan drömma om.

(Rask 2010, s 42)

6 Diskussion

Avsikten med det här arbetet har varit att belysa och söka efter mönster för makt, lydnad och olydnad i och utanför arbetet. De begrepp jag använt har varit:

Makt: Sannolikheten för att igenom sin vilja i en social relation trots motstånd, oavsett varpå denna sannolikhet beror.

Lydnad: Att underkasta sig någon annans vilja oavsett egna mål, behov och intressen.

Olydnad: Att kunna välja att styra sitt liv utifrån egna mål, behov och intressen.

I Arbete: Frivilligt valt lönearbete eller eget företag.

Utänför arbete: Att inte ha frivilligt lönearbete eller eget företag.

Makt och lydnad är oskiljbara begrepp. Utan lydnad ingen makt. Utan makt ingen lydnad. De teorier och den forskning jag utgått ifrån samt applicerat på ett urval böcker visar på mönster för makt, lydnad och olydnad både i och utanför arbetslivet. Max Webers definition av makt, lydnad och auktoritet återspeglas på olika sätt. Hos de turkiska gästarbetarna, hos Maja Ekelöf, av de arbetslösa vars erfarenheter återges i Åtgärdslandet. De tycks främst lyda av rationella – ekonomiska skäl. Eller delvis också på grund av traditionella skäl. Om man i de traditionella skälen inkluderar det jag kallar arbetsideologin. En arbetsideologi som tycks vila stadigt på den protestantiska etiken – som den beskrivs av Max Weber. Vi tycks fortfarande leva i svallvågorna av den protestantiska etiken. En etik som förestavar att vi ska arbeta i vårt anletes svett, att vi ska specialiseras och förbli vid vår läst istället för att som ospecialiserade arbetslösa störa den allmänna ordningen - och kanske väcka frihetslängtan hos de lönearbetande - genom att rumla om på stan och rent av gå på bibliotek som någon slags fria själar. I arbetslivet finns Maja Ekelöf som lämnar sin personliga fysiska hälsa som insats. Detsamma gör Ali och hans invandrade jobbkompisar. För att inte nämna den mänskliga värdigheten. Även i Majas arbete finns maktens direkta krav på lydnad. Den finns inte minst i hennes eget inre kall – att utföra sin arbetsplikt. Även om hennes tur till gudsriket troligen kommer att ske under påverkan av starka värktabletter på grund av en sönderstädd rygg. Sönderstädd på grund av den protestantiska etiken och den kapitalistiska andan? Maja Ekelöf tycks inte omgiven av en lika påtaglig och daglig synlig makt – som Alis arbetare. Hon torkar bara upp efter den när de gått hem. Bär bort deras tunga skräp och klänger i fönster för att putsa dem så att de - som är makten för henne - ska kunna se världen klarare medan de administrerar politiskt beslutade regelverk. När de kommer till sitt arbete på morgonen kan de ta emot Maja i fräscha och städade lokaler medan hon tvingas underordna sig för att ha få pengar till glasögon, kläder och skor till sina barn. För sin familjs överlevnad. Hon får en lapp som säger att läkarbesöket är betalt. När hon kommer till ögonläkaren med sina barn ska hon även inför dem visa upp en symbol för makten. När Maja plågas inför sina besök hos socialen är även det en följd av makten; hon är medveten om sin underlägsenhet och de maktförhållanden som är grunden för hennes underlägsenhet. Exemplet Sara visar på en annan sida av makten, lydnaden och auktoriteten. Det vill säga hur de som ansluter sig till makt, lydnad och auktoritet agerar gentemot de personer som inte lyder order med ett bestämt innehåll. För Sara – som anses demonstrera olydnad – uppåt mot makten – blir det med livet som insats. Rationaliteten blir som Michel Foucault ser det dessutom produktiv.

Den blir produktiv i arbetslivet. Men den blir också produktiv vad gäller de som finns utanför arbetslivet. En verktygslåda – för att använda ett dagspolitiskt favorituttryck – med arbetsmarknadsåtgärder håller både kontrollanter och kontrollerade i schack. Enligt Foucault föregår makten institutionerna som bara reproducerar makten – men inte producerar den. Foucault fokuserar mer på maktens effekter för de underkuvade än på makthavarnas motiv. Enligt Foucault är makt en komponent i varje social relation och har ett föränderligt spel av krafter. Om jag då – i likhet med Foucault – fokuserar på maktens effekter för de underkuvade så ser jag flera nivåer och led av makt, lydnad och olydnad. En typ av rationell maktutövning sker i det Weber beskriver som den överlägsna byråkratiska organisationen. Hierarkiska organisationer där olika lön, ansvar och socialt anseende är kopplat till positionen. De som befinner sig längre ner betraktar troligen inte makten som ett öppet och föränderligt spel av krafter. Såvida inte utgångspunkten är att arbetslösa – som de som återfinns i *Åtgärdslandet* och CV- och AF-anställda ingått ett slags tyst samförstånd om att en grupp ska vara arbetslös så att en annan kan ha anställning för att enligt politiska direktiv utföra kontrollåtgärder.

Den disciplinering Foucault beskriver tycks finnas både för de som är i arbetslivet och för de som finns utanför. Panoptismen kräver fysisk närvaro vare sig det är för anställda på arbetsplatser eller arbetslösa i Fas3-placeringar. Kontorslandskapen har fått en renässans. Våra nutida panopticon. Med en övervakning som är påtaglig till skillnad från den dolda via internet som visseblåaren Snowden avslöjade – och blev hårt straffad för att han gjorde. Utanför arbetslivet uttrycks makten på annat vis. Arbetslösa kommenderas till arbetsmarknadsplaceringar för att hållas under tak och väggar fem dagar i veckan – ibland för att i stort sett göra ingenting. Enligt Foucault så befinner vi oss alla i den panoptiska maskinen och är omfattade av en makt som vi vidarebefordrar. Även om disciplineringen framstår som mest fysisk påtaglig i *Rapport från en skurhink* och *Längst därnere* liksom i olika fallexempel i *Åtgärdslandet*. Om protestantismen hyllade specialiseringen i olika arbetsuppgifter så hyllar Emile Durkheim arbetsdelningen. Det vill säga ett samhälle som bygger på organisk solidaritet och specialiserade arbetsuppgifter där alla individer och organisatoriska enheter är beroende av andra för att fungera; där han anser att normer och världsbild inte är unisona och att toleransen mot avvikelser är större. Ett samhälle med utvecklad arbetsdelning ser han som en förutsättning för individualismen. Den mekaniska solidariteten där alla hade ett gemensamt värdesystem och där avvikare blev strängt straffade anser han tillhöra en förfluten tid. Frånsett den specialisering som finns för de i arbete förefaller tycks vårt samhälle nu delvis ha en mekanisk solidaritet – en uppdelning i två avgörande stora grupper. De som finns i arbetslivet – och avvikarna som finns utanför – och som får vederbörliga arbetsmarknadspolitiskt eller socialpolitiskt regelstyrda straff. Eller befinner vi oss i det som Durkheim definierar som en sjuklig form av arbetsdelning. Om kriminalitet enligt Durkheim är en social konstruktion som syftar till att stärka den sociala sammanhållningen så kan de arbetslösa kanske fylla en likartad funktion. Durkheim tror på arbetsdelningen, sammanhållningen och på att vi går mot ett rättvisare samhälle. Maja Ekelöf kan ibland höra arbetsdelningen prata i radion. Som karlen i Östtyskland som suttit och vridit och vänt på Lo-Johanssons ord i femton år för sin doktorsexamen. Eller tre stora starka karlar som – också i radion - sitter och funderar fram och tillbaka över vad poeten Erik Lindegren egentligen hade för budskap i sin dikt ”Den infrusne”.

Eller när Maja i arbetsdelningens förlovade rike böjer sin rygg för att torka golven rena från blötsnö medan rektorn sitter intill vid ett skrivbord och arbetar på något som tycks vara en avhandling. Medan Durkheim tror på arbetsdelningen, sammanhållningen och på att vi går mot ett rättvisare samhälle så visar sig arbetsdelningen ibland i fysisk skepnad hos Maja. I form av den nya chefen som är tillsatt för att spara så mycket pengar som möjligt åt staten och därmed följaktligen frågar Maja om hennes arbetsrapport är skälig. Andra arbetsledare har knappast kunnat undgå att inse att när hon diskat kaffekoppar under två års så har hon gjort det omedveten om att det arbetet var oavlönat. Ute i närsamhället noterar Maja Ekelöf rationalitetens härjningar, Boforsarbetare som rationaliseras bort. Finska arbetare som likt pjäser flyttats från ett land till ett annat – och nu ska flyttas igen. Maktens krav på lydnad och kontroll över både tid och plats och fogliga kroppar. Kroppar som ska vara fogliga och flytta sig även när de inte längre behövs. Kanske det slags arbetsdelning som Durkheim anser sjuklig och präglad av en anomi som i sin tur orsakats av ekonomisk utveckling och differentiering som gör anställda till anonyma utbytbara kuggar samt även gör att konflikter mellan arbetsgivare och anställda blir fler. Wallraffs/Alis beskrivning av de turkiska gästarbetarnas villkor visar på lydndskravets råa ansikte. Här råder inga omskrivningar.

Den som visar tecken på olydnad får bara ett ögonblickligt och koncist besked: Gör som jag säger eller jag avskedar dig på fläcken. Här demonstreras Foucault fängelse omsatt i ett disciplinerat arbetsliv. Här används den disciplinära tekniken för att forma fogliga kroppar som kan användas, omvandlas och utvecklas. Och liksom Maja Ekelöfs – förbrukas. De turkiska gästarbetarna ska helst inte bara vara fogliga. De ska också vara tysta för att inte störa makten. De förbjuds att tala sitt eget språk. En makt som kräver lydnad vill även ha beslutsrätt över andras rätt att tala. Ett förbud som kan ses i vidare cirklar. Alltifrån chefen som skrämmer frispråkiga anställda till tystnad till visseblåsare som Snowden. Eller som Asplund konstaterar. Alla disciplinära platser kräver tystnad. Människan är till sin natur socialt responsiv. Socialt responsiva människor vill inte vara tysta. Att tysta dem är att kuva dem. Det är vad som sker med disciplinering; människor kuvas och får bara använda sina responser på det sätt som överheten tillåter. Eller så agerar de underordnade förebyggande; som den turkiske gästarbetaren som talar om för Ali att många gästarbetare låtsas att de inte förstår språket; för att slippa förnedras av makten. Foucault beskriver disciplinens verktyg. Räknande av minuter, kvartstimmar, en snäv inrutning av arbetstiden. Tekniker för att rangordna och ändra uppställningarna. Eller, som Wallraff skriver, att ständigt och dagligen ändra arbetslagens indelning. Så att det aldrig kan uppstå någon gruppkänsla – eller under-ifrån-olydnad – som kan utmana maktens krav på lydnad och rädsla. Att skapa rädsla är ett av maktens instrument. Möjligen ett av de mest verksamma. Rädslan kan skapas på många sätt. Med tydligt uttalade hot om avsked, mot de som visar antydning till egen vilja eller olydnad. Som när Ali vägrar lämna ifrån sig sin skyddshjälm till en annan arbetare. Ali och de andra arbetarna måste även leva med en annan form av nötande rädsla. Rädslan för bli allvarligt fysiskt skadade när de inte får den skyddsutrustning som deras farliga arbete kräver. Med hjälp av godtycke kan makten fira triumfer över de lydiga. För försening, frånvaro, prat, avbrott i arbetet, vårdslöshet. I ett disciplinärt system är alla – enligt Foucault – utbytbara. Men de ska finnas på plats. Vara redo på en uppställningsplats för en container eller knacka loss jordmassor i tio graders kyla och andas in hälsofarligt stoftlager.

Sara arbetar på en arbetsplats där den organisatoriska röran är påtaglig. Hon tar på sig rollen som en slags visseblåsare när hon tar ställning för sina arbetskamrater och deras oro för sin arbetssituation. Hennes arbetsplats skulle kunna vara en webersk byråkratisk organisation – eller har möjligen haft misslyckade ambitioner till att vara det. Sara förväntas underställa sig en strikt och systematisk disciplin i sitt arbete – men bryter mot kontraktet när hon tar ställning för sina arbetskamrater. Även arbetsgivaren bryter mot den idealtypiska byråkratiska organisationen och delar ut slag efter slag av maktutövning. Det underliggande kravet på lydnad formuleras skriftligt när en chef klagat på att Sara tagit parti mot sina överordnade och för sina underordnade. Ett agerande som betraktas så utmanande att verksamheten närmast anses vara i fara. Vad som sker i processen är att ledningen oavbrutet ökar strömstyrkan gentemot Sara; kraven på lydnad övergår i långsiktig bestraffning. Sara har brutit mot maktens regler – att orientera sig uppåt – och har därmed visat på brister i både organisation och överordnades kompetens. Hennes arbetssituation blir alltmer beskuren via formella och informella handlingar. Mobbning – i det här fallet riktad från de med större makt gentemot de med mindre makt - tydliggör kanske mer påtagligt än något annat maktens mekanismer. Hur maktens krav på lydnad i ett slags överraskad desperation övergår i fler och fler och alltmer varierade makthandlingar. Sara stör det som är ett embryo till byråkratisk organisation och blir en besvärlig eller olydig människa. Hon låter sig varken disciplineras – lyder order snabbt, automatiskt och stereotyp – eller böjer sig för maktens krav att motståndslöst få igenom sin vilja. För henne blir priset ännu högre än sorg och ensamhet – hon tar sitt liv. Lydnadskraven på Sara släpper inte ens efter att hon lämnat sin arbetsplats. De som krävt lydnad av Sara när hon var anställd försäkras sig om att hon ska inse sin olydnad även i framtiden. Via uteblivna referenser kan lydnadssystemet reproduceras och de olydiga hållas undan. Sara får inte det arbetsbetyg hon begär. De som beskrivs i Wemans åtgärdsland tycks i många fall lika rättslösa som de turkiska gästarbetarna. Möjligen är deras ekonomiska ersättningar också likartade.

I åtgärdslandets utmarker är varken fackförbundens eller Arbetsmiljöverkets aktiviteter särskilt iögonenfallande. Här finns Håkan och Per, som gör samma arbete som anställda på parkförvaltningen – men i deras fall betraktas det som en aktivitet som ska hjälpa dem ut i arbetslivet så därför arbetar de på bidragsnivå; cirka 12 000 brutto. Eller Torsten som arbetar med att sopa och rengöra plåtar, med en högtrycksspruta med något okänt medel som svider för den som får det i ögonen. Eller Johannes som tillsammans med andra arbetslösa blir skickad till en bondgård för att gjuta en betonggrund. Max Weber menar att skillnaderna mellan det kapitaliska handlandet och det protestantiska är att det kapitalistiska är målrationellt medan det protestantiska var värderationellt. När det kommer till arbetslöshetslandet och dess arbetsmarknadsåtgärder förefaller de vara värderationella. Fast nu är arbetsideologin religion. Såvida man inte ansluter sig till Wemans resonemang om en politisk och ekonomisk – målrationell – planerad arbetslöshet. Gentemot de som är arbetslösa finns rader av maktmedel att använda. Fas3-placeringar tomma på innehåll tillhör möjligen de mer utstuderade. Men de arbetslösa hålls i alla fall lydiga. De kontrolleras i tid och rum. De håller sig på plats. De löper inte omkring okontrollerade och fria. Till deras förtjänster hör dessutom att de håller uppe arbetsmoralen och lydnaden hos de som finns i arbetslivet. Den stereotypa uppfattningen av arbetslösa skapar knappast någon lockelse till stora förändringar hos de som finns i arbetslivet. Medier beskriver olika skräckinjagande arbetslöshetsexempel. Mediernas paraideologi innebär att det oftast är de värsta exemplen som förmedlas.

De arbetslösas klagan bidrar till att hålla de som finns i arbetslivet i schack. De exempel Weman återger har realistisk förankring. Han tycker att arbetslöshetslandet är surrealistiskt. Paulsen tycker att sysselsättningspolitikens mål att skapa arbete är absurd. Och arbetsförmedlarna som är anställda för att kontrollera de arbetslösa de lyder i en förtvivlad, cynisk eller positiv anda. Ute på jobbcoachingcenter sliter glättiga coacher – som har jobb tack vare de arbetslösa - med att lära författare att skriva. Också ett slags krav på tystnad; om än inte i samma form som för de turkiska gästarbetarna. Eller så lär de ut den nya arbetsideologin; att tänka positivt; kanske rent av att bli bättre på att lyda. Och marginaliserade kulturarbetare kämpar med att uppfylla rationalitetens krav. Genom att skriva cv – och skriva om sitt cv. Eller som Max Weber konstaterar när han analyserar protestantismens betydelse för kapitalismens anda. Även om puritanismen värderade kunskap högt så sågs teater, erotik, nakna människor, konst, artisteri och icke-vetenskaplig litteratur som förkastlig. Det slags likriktning, som enligt Weber, behövs för en kapitalistisk anda och standardiserad produktion. Rationaliteten återfinns både hos de som har makt – och de som underordnar sig makten och lyder.

Trots att maktens hand vilar med olika tyngd över de som finns både i och utanför arbetsliv så vill jag visa en motbild. Från en plats utanför arbetslivet.

En plats dit några sysselsatta män och jag arbetade utrustade med röjsågar, hjälmar, skyddsvästar, skyddsskor och skyddshandskar.

Vi fällde träd. Det var vår, solen sken och fåglarna kvittrade som galna. Vi blev svettiga och törstiga. Vi la oss och vilade i en dikeskant, låg och tittade upp mot himlen och de vajande höga talltopparna.. Bättre än så här kan man inte ha det, sa någon. Det går att hitta stigar av flykt, stråk av frihet även för de som pressas av makten. I sådana stunder känns auktoritära personligheter långt borta. De som underkastar sig och anpassar sig till starkare personer. De som söker avvikande personer att anklaga och bestraffa. De som känner motstånd mot konstnärlighet och ömsinhet. De som beundrar makt, kraft och hårdhet. De som lyder och kräver lydnad.

Till sist:

Makten, lydnaden och olydnaden har olika ansikten. Jag har utgått från tre teoretiska perspektiv – Max Weber, Emile Durkheim och Michel Foucault – som jag applicerat på litteratur som beskriver förhållanden i och utanför arbetet. Avsikten har varit att nå ökad förståelse och skärpta insikter om makt, lydnad och olydnad. Även om jag inte omfamnar någon teori mer än någon annan så har samtliga teorier utifrån sitt perspektiv bidragit till att tydliggöra olika mönster för makt, lydnad och olydnad. Mitt eget perspektiv har varit ett underifrånperspektiv. Möjligen kan min analys av makten därmed uppfattas som mörk. Detta trots att jag är väl medveten om att det finns god maktutövning som får människor att växa. Makt och lydnad är oskiljbara begrepp. Utan makt ingen lydnad. Utan lydnad ingen makt. Därmed borde det vara angeläget att i högre utsträckning undersöka vad det är som gör att människor lyder.

Litteraturförteckning

Andersen, Heine & Kaspersen, Lars Bo (red.) (2003). *Klassisk och modern samhällsteori*. 2. uppl. Lund: Studentlitteratur

Andersson, Sten (1979). *Positivism kontra hermeneutik*. Göteborg: Korpen 1979

Angelöw, Bosse & Jonsson, Thom (2000). *Introduktion till socialpsykologi*. 2., [rev.] uppl. Lund: Studentlitteratur

Asplund, Johan (1987). *Det sociala livets elementära former*. Göteborg: Korpen

Backman, Jarl (1998). *Rapporter och uppsatser*. Lund: Studentlitteratur

Boglund, Anders, Eliaeson, Sven & Månson, Per (1995). *Kapital, rationalitet och social sammanhållning: en introduktion till klassisk samhällsteori*. 4., rev. uppl. Stockholm: Rabén Prisma

Ekelöf, Maja (1970). *Rapport från en skurhink*. Stockholm: Rabén & Sjögren

Foucault, Michel (1987). *Övervakning och straff: fängelsets födelse*. Lund: Arkiv

Hirigoyen, Marie-France (2003). *Vardagens osynliga våld: om mobbning och psykiska trakasserier*. Stockholm: Natur och kultur

Johansson, Thomas (2001). *Socialpsykologi: subjektivitet, överskridande och förändring*. Lund: Studentlitteratur

Jönsson, Bodil (2002). *I tid & otid: hemma och på jobbet*. Stockholm: Bromberg

Kvale, Steinar (1997). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur

Kylén, Jan-Axel (red.) (1981). *Att utreda*. 4. uppl. Stockholm: JAK-förl.

Leymann, Heinz & Gustafsson, Annelie (1998). *Självordsfabriken: om de stora risker som sjuksköterskor utsätts för i arbetslivet*. 1. uppl. Stockholm: Norstedts juridik

Miller, Alice (1982). *I begynnelsen var uppfostran*. Stockholm: Wahlström & Widstrand

Månson, Per (red.) (2003). *Moderna samhällsteorier: traditioner, riktningar, teoretiker*. 6., rev. uppl. Stockholm: Prisma

Paulsen, Roland (2010). *Arbetsamhället: hur arbetet överlevde teknologin*. 1. uppl. Malmö: Gleerups

Paulsen, Roland (2015). *Vi bara lyder: en berättelse om Arbetsförmedlingen*. Stockholm: Atlas

Rosenberg, Tiina (2004). *Besvärliga människor: kommunikation till varje pris! : teatersamtal med Suzanne Osten*. Stockholm: Atlas

Rosengren, Karl Erik & Arvidson, Peter (2001). *Sociologisk metodik.*, [Fjärde upplagan] Malmö: Liber

Sandemose, Aksel (1968). *En flykting korsar sitt spår: Espen Arnakkes kommentarer till Jantelagen*. [Ny uppl.] Stockholm: Forum

Sohl, Lena (2014). *Att veta sin klass: kvinnors uppåtgående klassresor i Sverige*. Diss.Uppsala : Uppsala universitet, 2014

Thurén, Torsten (1996). *Vetenskapsteori för nybörjare*. 1. uppl. Stockholm: Liber

Trondman, Mats (1994). *Bilden av en klassresa: sexton arbetarklassbarn på väg till och i högskolan*. Diss. Lund : Univ.

Wallraff, Günter (1986). *Längst därnere*. 2., rev. uppl. Stockholm: Norstedt

Wallraff, Günter (1971). *13 icke önskvärda reportage*. Stockholm: PAN/Norstedt

Weber, Max (1978). *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Lund: Argos

Weber, Max (1983). *Ekonomi och samhälle: förståendesociologins grunder. 1, Sociologiska begrepp och definitioner. Ekonomi, samhällsordning och grupper*. Lund: Argos

Weber, Max (1987). *Ekonomi och samhälle: förståendesociologins grunder. 3, [Politisk sociologi]*. Lund: Argos

Weman, Jon (2011). *Åtgärdslandet. Arbetsförmedlingens svarta bok*. Federativs förlag. Stockholm

Tidskrifter

Ruwantissa Abeyratne,(mars 2014) volym 7 ”Extradition and the airport transit lounge – The Snowden case” *Journal of Transportation Security*

Westerlund, Hugo, Kivimäki, M, Singh-Manoux, A.Melchior, M.Ferrie, J.E.Pentti.,. et al (2009) ”Self-rated health before and after retirement in France (Gazel): a cohort study”, i *The Lancet*, 374(9705) s 1889-1896

Heldt Cassel Susanna, Macuchova Zuzana, Rudholm Niklas, Rydell Alexis, (2013)
 ”Willingness to commute long distance among job seekers in Dalarna, Sweden” i
Journal of Transport Geography 28 (s 49-55)

Björkelo Brita, Einarsen, Ståle, Birkeland Nielsen Morten, Berge Matthiesen Stig (2011)
 ”Silence is golden? Characteristics and experiences of self-reported whistleblowers” i
European Journal of Work and Organizational Psychology 20(2) (s 206-238)

Karen S. Lyness., Janet C Gornick., Pamela Stone., Angela R Grotto, (2012)
 “It’s All about Control: Worker Control over Schedule and Hours in Cross-National Context”
 i *American Sociological Review* 77(6) (s 1023-1049)

Martin John P (2015) 4:4 ”Activation and active labour market policies in OECD countries;
 stylised facts and evidence on their affectiveness” i
IZA Journal of Labor Policy

Internetmaterial

Arbetsmiljöverket *Korta arbetsskadefakta* Nr 6/2014
 Hämtat från http://www.av.se/dokument/statistik/sf/Af_2014_06.pdf

Sveriges Radio, Ekonyheter., ”Nystartsjobben ökar kraftigt i taxibranschen”
 Hämtat från <http://t.sr.se/1FONoC0> 6 maj

Artikel i dagspress

The Guardian 2013-06-11.”Boundless informant: the NSA.s secret tool to track global
 surveillance data” <http://gu.com/p/3ge6t/sbl>

Expressen, 2015-06-25. “Det behövs inte lika många journalister”
<http://www.expressen.se/kultur/toppnyheter-/det-behovs-inte-lika-manga-journalister/>

GS, Arbetslöshetskassa

<http://www.gsakassa.se/Arbetslos/Detta-behover-du-veta/Ar-du-arbetslos-ska-du-lamna-in-en-aktivitetsrapport-till-Arbetsformedlingen-varje-manad/>

Svenska Dagbladet 2009-04-02: ”A-kassa tillåter inte bloggande”

http://www.svd.se/nyheter/inrikes/a-kassa-tillater-inte-bloggande_2685939.svd